



दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

निर्मल निरौला

नेपाली विभाग
भाषा तथा साहित्य सङ्काय
सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा तथा साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघुशोधप्रबन्ध

फरवरी २०१५



दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा तथा साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली
विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघु-शोधप्रबन्ध

शोध निर्देशक

शोधार्थी

डा. समर सिन्हा

सहायक प्रध्यापक

भाषा तथा साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

निर्मल निरौला

नेपाली विभाग

एमफिल

13MPNP05

सिक्किम विश्वविद्यालय

फरवरी २०१५

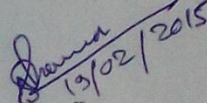
फरवरी २०१५

निरौला निर्मल

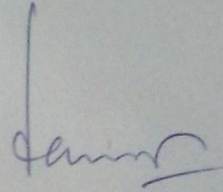
सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा तथा साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका
पाठ्यक्रममा रहेको एम.फिल परीक्षाको
आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत
लघुशोधप्रबन्ध

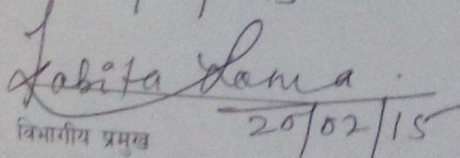
प्रतिबद्धता

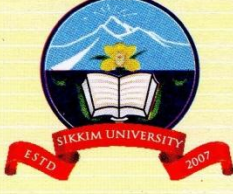
सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एम फिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत "दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषा रूपतात्त्विक अध्ययन" शीर्षकको यो लघुशोध प्रबन्ध मैले मेरा शोधनिर्देशक डा. समर सिन्हाको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। मैले यो लघुशोध प्रबन्ध लेखनको क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वैज्ञानिक ढङ्गले उपयोग गरेको छु र त्यसप्रति कृतज्ञ पनि छु। यस लघुशोध प्रबन्धमाको समष्टि निष्कर्षलाई मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको छैन। यस लघुशोध प्रबन्धको कुनै पनि अंश वा पाठ पुस्तक वा पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गरे अथवा गराएको छैन। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म उत्तरदायी हुनेछु भनी यो प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछु।


19/02/2015
शोधार्थी

निर्मल निरौला
नेपाली विभाग,
भाषा अनि साहित्य सङ्घाय
सिक्किम विश्वविद्यालय


Supervisor
Assistant Professor
Department of ...
Sikkim University
दिनांक: 20/02/2015


विभागीय प्रमुख
अध्यक्ष
Head
नेपाली विभाग
Department of Nepali
Sikkim University
20/02/15



SIKKIM UNIVERSITY
[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]
DEPARTMENT OF NEPALI
SCHOOL OF LINGUISTICS & LANGUAGES

शोध-निर्देशकबाट अग्रसारण

दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन शीर्षकमा प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागका एम.फिलका शोधार्थी श्री निर्मल निरौलाले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेका हुन्। विश्वविद्यालयको एम.फिल अन्तर्गत रहेको लघु शोधप्रबन्ध तयार पार्दा उनले अध्ययन, लगन र परिश्रमका साथ तयार पारेका हुन्। विश्वविद्यालयको नियम अनुसारमा रही शोधविधिको यथोचित प्रयोग गरी श्री निरौलाले यस शोधप्रबन्ध तयार गरेका हुन्।

म यस लघुशोध प्रबन्धलाई उचित मुल्याङ्कनको निम्ति सम्बन्धित निकायसमक्ष अग्रसरित गर्दछु।

(डा. समर सिन्हा)
सह-प्राध्यापक

कृतज्ञता ज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागमा एम फिल डिग्री प्राप्त गर्न हेतु लघुशोध कार्य अन्तर्गत मेरो विषय *दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन* रहेको छ। प्रस्तुत लघुशोधमा दार्जिलिङ सिक्किममा बल्ने नेपाली वक्ताहरूको ध्वनिलाई आधार बनाएर त्यसको अध्ययन गर्ने कोषिश गरिएको छ।

प्रस्तुत लघुशोध कार्य सकेसम्म विषयलाई समेटेर तयार गरिएको छ। यस लघुशोध प्रबन्धमा दार्जिलिङ र सिक्किम क्षेत्रका नेपाली मातृभाषी वक्ताहरूबाट तथ्य लिएर तयार पारिएको छ। यसको निम्ति वक्ताहरूसँग प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा विभिन्न, क्षेत्र, लिङ्ग, समुदाय आदिबाट तथ्य सङ्कलन गरी तयार पारिएको छ।

प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध श्रदेय गुरु डा. समर सिन्हा, सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको निर्देशनमा तयार गरिएको हो। वहाँको कुशल परामर्श अनि सहायताले गर्दा नै यो लघुशोध प्रबन्ध तयार हुन सकेको हो। अतः वहाँको मार्गनिर्देशनका लागि सदैव ऋणी रहनेछु।

यसरी नै यस कार्यमा मलाई आवश्यक सुझाउ र मार्गनिर्देशन गर्नु हुने नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयका श्रदेय गुरुजन प्रो. प्रतापचन्द्र प्रधान, विभाग प्रमुख डा. कविता लामा, डा. पुष्प शर्मा, श्री बलराम पाण्डे र श्री देवचन्द्र सुब्बाज्युप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

यसरी नै यस लघुशोध प्रबन्ध तयार पार्दा विभिन्न प्रकारले सहयोग गर्नु हुने श्री पारसमणि दङ्गाल, सहायक प्राध्यापक सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, तादोङ जसलेधेरै सहयोग पुऱ्याउनु भएको छ वहाँप्रति म आभार प्रकट गर्दछु। यसरी नै मेरा अग्रज तथा मित्रहरू जसले मलाई यस शोध तयार पार्दा विभिन्न क्षेत्रमा हर पल हर क्षण सहायता गर्नुभयो वहाँहरूप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। सोही प्रकारले मलाई अध्ययनका क्रममा

विभिन्न प्रकारका सहयोग पुऱ्याउनु हुने विभिन्न महानुभाव एवं सङ्घ-संस्थान, पुस्तकालयका पदाधिकारीहरूप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु।

यसरी नै यस शोध कार्यको निम्ति मलाई अध्ययन गर्ने सुअवसर प्रदान गर्नु भएकोमा साथै प्रेरणा र सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा परिवारका सदस्यहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

विनित -

निर्मल निरौला

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय ।

संक्षेप शब्दरूप

- १) अप्रा. — अल्पप्राण ।
- २) मप्रा — महाप्राण ।
- ३) अघो.- अघोष ।
- ४) घो.- घोष ।
- ५) लि. - लिङ्ग ।
- ६) स्त्रीलि, - स्त्रिलिङ्ग ।
- ७) एव — एकवचन ।
- ८) डा. - डाक्टर
- ९) प्रो.- प्रोफेसर
- १०) प्रा — प्राध्यपक
- ११) सम्पा. सम्पादक
- १२) पृ. पृष्ठ
- १३) ADV - adverb
- १४) AGR -agreement
- १५) ASP - aspect
- १६) TNS - tense
- १७) 1P - first person
- १८) 2P - second person
- १९) 3P - third person
- २०) ADJ - adjective
- २१) AGR – agreement
- २२) FEM - feminine
- २३) FUT – future

- २४) INS – instrumental
- २५) LOC - locative
- २६) MAS – masculine
- २७) N- non- (e.g. NPST non past)
- २८) PL – plural
- २९) PRS – present
- ३०) PST - past
- ३१) REL - relative
- ३२) SG - singular
- ३३) VOC- vocative

तालिका सूची

- तालिका ३.१ स्वर चतुर्भुज
- तालिका ३.२ नेपाली व्यञ्जन ध्वनि
- तालिका ३.३ अक्षरीकरण
- तालिका ३.४ स्वर वर्ण विभेदक अभिलक्षणा
- तालिका ३.५ व्यञ्जनवर्णविभेदक भिलक्षण
- तालिका ४.१ द्वितीय पुरुष
- तालिका ४.२ तृतीय पुरुष
- तालिका ४.३ भूतकाल
- तालिका ४.४ अभूतकाल
- तालिका ४.५ पक्ष
- तालिका ४.६ विशेषण
- तालिका ४.७ निपात
- तालिका ४.८ नाम र क्रियाबीच पदसङ्गति
- तालिका ४.९ सर्वनाम र क्रियाबीच पदसङ्गति
- तालिका ४.१० विशेषण र नाबीच पदसङ्गति
- तालिका ४.११ आदरार्थीका तहमा पदसङ्गति

तालिका ४.१२ लिङ्गका आधारमा पदसङ्गति

तालिका ४.१३ वचनका आधारमा पदसङ्गति

तालिका ४.१४ पुरुषका आधारमा पदसङ्गति

तालिका ४.१५ सर्ग पद्धति

तालिका ५.१ अभिलक्षणको महत्ता

तालिका ५.२ रूपतात्त्विक र रूपार्थिक अभिलक्षण।

विषय सूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्य
प्रतिबद्धता	i
शोधनिर्देशकको अग्रसरण	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii-iv
संक्षेप शब्दरूप	v-vi
तालिका	vii-viii
पहिलो अध्याय	
१. शोध परिचय	१-७
१.१ शोध शीर्षक	
१.२ शोध परिचय	
१.३ समस्याकथन	
१.४ उद्देश्य	
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	
१.६ शोधविधि	
१.६.१ सैद्धान्तिक आधार र पद्धति	
१.६.२ समग्री सङ्कलनविधि	
१.७ औचित्य	

१.८ सीमाङ्कन

दोस्रो अध्याय

नेपाली भाषाको परिचय

८-१८

२.१ परिचय

२.२ लुसप्राय भाषा र नेपाली भाषा

२.३ नेपाली भाषाको पृष्ठभूमी

२.४ नेपाली भाषाको परिचय

२.५ नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र

२.६ नेपाली भाषिक समुहदाय

तेस्रो अध्याय

नेपाली ध्वनिविज्ञान

१९-४७

३.० परिचय

३.१ भाषिक ध्वनि

३.१.१ स्वरवर्ण

३.१.२ नेपाली द्विस्वर

३.१.३ व्यञ्जनवर्ण

३.१.४ नेपाली वर्ण र संवर्ण

३.२ अक्षर

३.३ भाषिक विभेदक अभिलक्षण

३.४ निष्कर्ष

चौथो अध्याय

दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन

४८-११७

४.० परिचय

४.१ फाई फिचर

४.१.१ पुरूष

४.१.२ वचन

४.१.३ लिङ्ग

४.२ आयाम

४.३ नेपालीमा काल, भाव र पक्ष

४.४ कारक

४.५ सम्बन्धपरक संज्ञा

४.६ विशेषण

४.७ कोटिकार

४.८ निपात

४.९ पदसङ्गति

४.१० शब्दसंरचना प्रक्रिया

४.११ निष्कर्ष

पाँचौं अध्याय

५ निष्कर्ष

११८-

१२७

सन्दर्भ सामाग्री ग्रन्थ सूची

१२८-

१३१

परिशिष्ट

१३२-

१३४

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

यस लघुशोध प्रबन्धको शीर्षक *दार्जीलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन* रहेको छ।

१.२ शोध परिचय

प्रस्तुत लघुशोध कार्यको क्षेत्र नेपाली भाषाविज्ञानभित्र रहेको छ। यस क्षेत्रभित्र पर्ने भाषाको ध्वनि, वर्ण, रूप र वाक्यलाई मात्र केन्द्रित गरी अध्ययन गरिएको छ। कुनै पनि जाति विशेषको प्रयोग क्षेत्र, संस्कृति आदिमा भाषा बाँचेको हुन्छ। त्यस भाषाको वक्ताको प्रयोगद्वारा नै भाषा मासिनु वा जीवित रहन सक्दछ। नेपाली भाषा पनि विश्वका विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको भाषा हो। नेपाली भाषा दार्जीलिङ-सिक्किमको सम्पर्क भाषा हो। नेपाली भाषा भारोपेली परिवार अन्तर्गत सतम् वर्गको आधुनिक भारतीय आर्य भाषामध्ये एउटा भाषा हो। आधुनिक भारतीय आर्य भाषाभित्र पर्ने खस अपभ्रंसवाट नेपाली भाषाको विकास भएको मानिन्छ। (लामा, २००५)। यस शोधपत्रमा दार्जीलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपवैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ।

१.३ शोध समस्याकथन

यस शोध कार्यको निम्तिलिखित शोध समस्याहरू रहेका छन्-

क) अध्ययन क्षेत्रमा स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण स्थान र प्रयत्नको व्यवस्ता के कस्तो छ ?

ख) अध्ययन क्षेत्रका भाषिक वक्ताहरूमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, काल, पक्ष, भाव र कारक आदिको प्रयोग के कस्तो रहेको छ?

ग) नेपाली भाषिक अभिलक्षणको व्यवस्था के कस्तो रहेको छ?

१.४. उद्देश्य

माथिका समस्याहरूको परिपूर्ती गर्नका लागि विशद् अध्ययन गर्नु नै शोधको उद्देश्य रहेको छ, जो निम्नप्रकार रहेको छ-

क) अध्ययन क्षेत्र दार्जिलिङ-सिक्किममा स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण स्थान र प्रयत्नको व्यवस्था विषय अध्ययन गर्नु।

ख) अध्ययन क्षेत्रका भाषिक वक्ताहरूमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, काल, पक्ष, भाव र कारक आदिको प्रयोग के कस्तो रहेको छ त्यसको कथ्य भाषाका आधारमा अध्ययन गर्नु।

ग) नेपाली भाषामा रहेको अभिलक्षण व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली कथ्य भाषाको अध्ययन व्यापक र विस्तृत रूपमा भएको पाइँदैन। तर पनि कतिपय लेखहरूमा कथ्य नेपाली भाषाको सर्वेक्षण भएको पाइन्छ। दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको कथ्य रूपको अध्ययन भएको पाइए तापनि सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषाको कथ्य रूपको अध्ययन भने हुन सकेको छैन। यहाँ यस विषयमा अध्ययन भएका केही पुस्तकहरूको समीक्षात्मक विवरण प्रस्तुत गरिन्छ-

सन् १९७४-मा बल्लभमणि दाहालले अङ्ग्रेजी भाषामा लेखेको आफ्नो विद्यावारिधिको शोधग्रन्थमा नेपाल र दार्जिलिङमा बोलिने भाषाको कथ्य रूपमाथि अध्ययन गरेको पाइन्छ। उनले नेपालका बाहुन-छेत्री समुदायका नेपाली कथ्य भाषा र

दार्जिलिङको भोटवर्मेली भाषिक समुदायका मानिसहरूको नेपाली कथ्य भाषालाई लिएर आफ्नो शोधग्रन्थ तयार पारेका छन्। कथ्य भाषाको आधारमा नेपाली भाषाका वर्ण, संवर्णहरूको अध्ययन गरेका छन्। दाहालले उक्त ग्रन्थमा सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको कथ्य रूपको अध्ययन भने गरेका छैनन्। दार्जिलिङको पनि केही क्षेत्रलाई मात्र लिएर यिनले तथ्य सङ्कलन गरेको पाइन्छ। नेपाल र दार्जिलिङमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाको कथ्य रूपमा पाइने भिन्नताहरू केही मात्र छुट्टयाउँदै दुवै क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली कथ्य भाषामा पाइने सम्पूर्ण भिन्नता भने यहाँ वर्णन गरेको पाइँदैन।

उनले यस पुस्तकमा नेपाली वर्णहरूको उच्चारण अवयव, प्रयत्न, स्थान, मानस्वर, रूपिम र संरूपको पनि अध्ययन गरेको पाइन्छ। अर्थात् नेपाली भाषाको न्यूनतम एकाइको पनि अध्ययन उनले गरेको पाइन्छ। नेपाली कथ्य भाषामा रहेको आक्षरिक र अनाक्षरिक दुवैलाई राम्ररी छुट्याइएको छ। नेपाली भाषाका भाव, पक्ष, वचन, काल, पुरुष, लिङ्गको भेदलाई पनि देखाएको पाइन्छ।

कविता लामाले आफ्नो पुस्तक *दिदृक्षाका* दुईवटा अध्यायहरूमा भारतीय नेपाली भाषाको स्वरूप र समाज स्तरीकरणको व्यवस्थामाथि चर्चा गरेकी छन्।

उनको यस अध्ययनमा भारतीय नेपाली भाषाको क्षेत्रलाई पश्चिम बङ्गाल / सिक्किम, (दार्जिलिङ, सिक्किम र डुवर्स-तराई), पूर्वाञ्चल (असम, मेघालय, मणिपुर, नागाल्याण्ड, मिजोराम, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश) र पश्चिमाञ्चल (उत्तर प्रदेश, उत्तराञ्चल, हिमाचलप्रदेश आदि।) तिन भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ।

भौगोलिक, सामाजिक, प्रयुक्तिपरक आदि भेदको आधारमा गरिएको अध्ययनमा उक्त विभिन्न भेदहरूलाई लिएर विभिन्न अञ्चलका, जातिगत, लिङ्ग, पेशागत, भाषिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययन भएको पाइन्छ, जस्तै- असमेली नेपाली भाषिका र दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषिका, देहरादून र दार्जिलिङ-सिक्किमका भाषिका, भोटे-सेर्पा र लाप्चे जातिले बोल्ने नेपाली भाषाका, स्त्री र पुरुषले बोल्ने नेपाली भाषाका, शिक्षित वर्ग र

अशिक्षित वर्गमा पाइने नेपाली भाषाका आदि। कथ्य भाषामा लिङ्ग एउटा मात्र अनि वचनमा पनि कुनै फरक नरहेको कुरा उनले आफ्नो अध्ययनमा देखाएकी छन्। कोशअनुसार भाषा वा मानक भाषामा भएका शब्दहरू कथ्य भाषामा प्रयोग हुँदा कहीं लोप र कहीं आगम भएको देखिन्छ। यस लेखमा भारतीय नेपाली भाषामा अन्य भाषाको प्रभाव पूर्ण रूपले रहेको कुरा पनि उल्लेख गरेकी छन्। लामाले भारतीय नेपाली भाषाको कथ्य रूपमा ६ वटा स्वर र २९ वटा व्यञ्जन ध्वनिहरू चिनाएकी भए तापनि ती तथ्यहरू कहाँबाट सङ्कलन गरियो त्यसको स्रोत भने दिएकी छैनन्।

तारिक ११-१२ मार्च २००७ मा सलेसियन कलेजमा आयोजित सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएका शोधपत्रहरूको सङ्कलनलाई साहित्य अकादमी दिल्लीले सन् २००९ मा जार्ज ताडतिल र अन्यको सम्पादनमा *दार्जिलिङको नेपाली भाषी समुदाय संस्कृति र भाषिक संक्रमण* नामक पुस्तक प्रकाशित भएको छ। यस पुस्तकमा भाषा सम्बन्धी लेखिएका लेखहरू यस प्रकार छन्-

क. *दार्जिलिङको नेपाली भाषी समुदाय: बोलीमा विचलन-* गोकुल सिन्हा

ख. *दार्जिलिङमा नेपाली भाषा र संस्कृतिको बदलिँदो अवस्था-* दशरथ खरेल।

ग. *वर्तमान दार्जिलिङको कथ्य नेपाली भाषाको बदलिँदो रूप अनि संस्कृतिमा यसको प्रभाव* — ललिता राई 'अहमद'।

घ. *दार्जिलिङ भाषिक समुदायमा संक्रमणको फलस्वरूप देखिएका भाषिक विकास र विकृतिहरू* — विनेश प्रधान।

ड. *दार्जिलिङको कथ्य नेपाली भाषा: एक अध्ययन* — राजकुमार छेत्री।

उक्त सङ्गोष्ठी पत्रहरू अध्ययन गर्दा दार्जिलिङमा प्रचलित नेपाली भाषामा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। तथापि, भोटबर्मेली भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूको प्रभावबारे यी लेखहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। राजकुमार छेत्रीले आफ्नो लेखमा दार्जिलिङको कथ्य नेपाली भाषाको चर्चा गर्दै दार्जिलिङमा प्रचलित नेपाली भाषाको कथ्य

रूपमा एउटा लिङ्ग, एउटा वचनको प्रयोग हन्छ भन्ने कुरा प्रकाश पारेका छन् । प्रस्तुत पुस्तकमा सङ्कलित यी लेखहरूमा भाषावैज्ञानिक पद्धतिमा अध्ययन गरिएको छैन ।

यसरी नै उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित हुने *नेपाली अकादमी जर्नल* अर्धवार्षिक पत्रिकाको वर्ष १० अङ्क १०, मार्च, २०१४ को भाषा अङ्कमा पनि दार्जिलिङ र सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाबारे अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस जर्नलको सम्पादकीयमा मोहन पी. दाहालले नेपाली भाषालाई दार्जिलिङ-सुकिमेली भाषिका भन्दै यस ठाउँको नौलो भाषिका रहेको जनाएका छन् । यसै जर्नलमा प्रकाशितको नरेशचन्द्र खातीको *नेपाली भाषा उत्पत्ति र विकासको सर्वेक्षण* लेखले नेपाली भाषाको पूर्यौँउली रूप चिनाएका छन् । यिनले नेपाली भाषाको पृष्ठभूमिलाई केलाउँदै भारोपेली परिवारबाट नेपाली भाषाको विकास भएको मानेका छन् । नेपाली भाषालाई यिनले पनि खस अपभ्रंश नै हो भन्ने ठोकुवा पनि गरेका छन् । अर्को लेखमा पुष्कर पराजुलीले *नेपाली भाषामा र-कुरा* भनी नेपाली भाषामा पाइने विविध रूप रहेको कुरा गर्दै उनले नेपालीमा परेली र, हलन्त र, रेफ र को चर्चा गरेका छन् । उनको अध्ययनमा रेफ र पदको सुरु र मध्यमा रहन्छ भने परेली 'र' पनि पदको आदि, मध्यमा रहेको पाइन्छ तर हलन्त 'र' पदको आदि, मध्य र अन्त्य सबैतिर रहेको पाइन्छ ।

दार्जिलिङको कथ्य नेपाली भाषामाथि केही अध्ययन गरिएको भए पनि सिक्किममा प्रचलित कथ्य नेपाली भाषाको अध्ययन विषय लघुशोध प्रबन्धमा यी विषयहरूलाई ध्यानमा राख्दै दार्जिलिङ—सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको कथ्य रूपको भाषावैज्ञानिक पद्धतिद्वारा अध्ययन गरिने कोशिस गरिएको छ ।

१.६ शोधविधि

शोध अध्ययनमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रयोग गरिएका शोधविधिअन्तर्गत शोधका सैद्धान्तिक आधार र पद्धति अनि सामग्री सङ्कलनविधि निम्नलिखित रहेका छन्-

१.६.१ सैद्धान्तिक आधार र पद्धति

आधुनिक र वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको मान्यता तथा सिद्धान्तका आधारमा नेपाली भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ। यो निगमनात्मक शोधविधि अन्तर्गत रहेको छ। यहाँ मूलतः शोध विषयको आधारमा नै नेपाली भाषाको अध्ययन भएको छ।

१.६.२ सामग्री सङ्कलनविधि

शोध विषय सबन्धी सामग्री सङ्कलन प्राथमिक, द्वितीय र तृतीय स्रोतबाट गरिएको छ। नेपाली वक्ता रहेको समाज, नेपाली जातीय भौगोलिक क्षेत्र अनि नेपाली वक्ताहरूको अन्तर्वार्ता, विभिन्न प्रश्नावली, नेपाली भाषीको स्वरङ्कनद्वारा प्राप्त तथ्यहरूलाई प्राथमिक सामग्री स्रोतका रूपमा लिइएको छ। तथ्य सङ्कलन गर्दा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली साथै परोक्ष रूपमा स्रोत वक्ताहरूसँग आफू सामेल भई तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको छ। नेपाली भाषाका वक्ताहरू विभिन्न जात-जाति, उमेर, लिङ्ग, वर्ग नछुट्याइ सबैलाई स्रोतको रूपमा लिइएको छ। तथ्य सङ्कलन गर्दा सिक्किम र दार्जिलिङका नेपाली भाषिहरूको भाषालाई विभिन्न क्षेत्रगत आधारमा नभएर समग्र रूपमा सङ्ग्रह गरिएको छ। दार्जिलिङ सिक्किममा प्रचलित रहेको नेपाली भाषाको भाषिक उच्चारणलाई अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमाला (International Phonetic Alphabet) मा लिप्यान्तर गरिएको छ।

भाषाविज्ञानमाथि लेखिएका विभिन्न पुस्तक, नेपाली भाषा तथा जातिको परिचय वा शोध विषय सम्बन्धित प्रकाशित पत्र-पत्रिका र पुस्तक आदि- बाट प्राप्त जानकारीलाई शोधकार्यको द्वितीय सामग्री स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

यी स्रोतबाहेक कतिपय सम्बन्धित विषयहरूलाई विद्युतीय स्रोत अनलाइन पत्रपत्रिका, ईपुस्तक, वेबसाइट आदिबाट सम्बन्धित सामग्रीहरू पनि लिइएको छ। यसलाई तृतीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ।

१.७ औचित्य

यो लघुशोधको औचित्य सिक्किम विश्वविद्यालय अन्तर्गत भाषा-साहित्य संकाय अन्तर्गत नेपाली विभागबाट एम फिल उपाधिका लागि एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपुर्ती गर्नु हो। यसका अतिरिक्त दार्जिलिङ-सिक्किमको सम्पर्क भाषा नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययनको अभावलाई परिपुर्ती गर्न प्रस्तुत अध्ययन प्रयोजनीय रहेको छ।

१.८ सीमाङ्कन

नेपाली भाषा विश्वका विभिन्न क्षेत्रमा बोलिने भाषा हो। यस लघुशोध प्रबन्ध सिक्किम र दार्जिलिङमा बसोबास गर्दै आएका नेपालीहरूको कथ्य भाषालाई आधार बनाएर तयार पारिएको छ। तथ्य सङ्कलन गर्दा क्रमरहित नमूना पद्धतिलाई ग्रहण गरिएको छ। सिक्किम र दार्जिलिङभित्र पनि विभिन्न जाति, समुदाय, लिङ्ग आदिबाट तथ्य सङ्कलन गरी नेपाली भाषाको रूप र रूपात्मक वाक्यलाई अध्ययन कार्य क्षेत्रको रूपमा लिएको छ।

दोस्रो अध्याय

नेपाली भाषाको परिचय

२.० परिचय

नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन भएको एक सय वर्ष भइसकेको छ। जे ए एटनद्वारा लिखित व्याकरण *अ ग्रामर अफ नेपालीज् ल्याङ्गवेज* सन् १८२० मा प्रकाशित भएको पाइन्छ। उनले नेपालको पाल्पा क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषालाई पश्चिमेली अर्थात् ग्रीसेली पद्धतिमा लेखेका छन्। उक्त व्याकरण पुस्तकपछि लेखिएका विभिन्न नेपाली व्याकरणहरू *प्राकृत व्याकरण*, *चन्द्रिका*, *मध्यचन्द्रिका* आदि परम्परागत ढङ्गमा लेखिएको पाइन्छ।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको आधारमा नेपालबाट केही नेपाली व्याकरणहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। यी व्याकरणहरूमा नेपालमा बोलिने नेपाली भाषालाई नै विशेष रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। यसै क्रममा बल्लभमणि दाहालले नेपालमा बाहुन, छेत्री समुदायका वक्ताहरू र दार्जिलिङका राई, लिम्बु तथा अन्य वक्ताहरूको बोलीलाई तथ्य स्रोत बनाएर तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। यस अध्ययनले दार्जिलिङको भाषिक विशेषता र नेपालको भाषिक विशेषतामाझ स्पष्ट भिन्नता देखाएको छ। दाहालले यस तुलनात्मक अध्ययनमा मुख्यतः दार्जिलिङको नेपाली भाषाको स्वरूपगत विशेषता खुट्याउने काम गरेका छन्। उनले यी विशेषताहरूलाई एउटा कुनै समुदाय, क्षेत्र, कालको आधारमा देखाएका छन्। यी क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने राई, लिम्बु र अन्य जातिका भाषा र नेपालमा बोलिने भाषामा धेरैवटा भाषिक विशेषता समानता रहेकोले पाइन्छ। तर दाहालकले आफ्नो अध्ययनको भाषिक तथ्यको आधार दुई विभिन्न क्षेत्र बनाएकाले यहाँ भाषिकामा पनि भिन्नता रहेको देखिन्छ। यस लघुशोध प्रबन्धमा

तथ्य सङ्कलन बाहुन छेत्री अनि अन्य दुवै पक्षबाट गरी दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

हामी सबैले मनको भाव आफ्नो भाषामा सहज रूपमा व्यक्त गर्छौं, यो प्रक्रिया यादृक्षिक हुन्छ। त्यही कुरालाई व्याकरणिक नियमको दृष्टिले हेरे त्यसमा धेरै अशुद्धता भेटिन सक्छ। तर यही हामीले बोल्ने नेपाली भाषाको व्याकरणिक रूपमा कसैलाई प्रस्तुत गर्नुपरे सबैलाई भाषाको ज्ञान स्पष्ट पार्न कठिनाई पर्छ। आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले मातृभाषीहरूमा रहेको सहज भाषाको ज्ञान (भाषिक क्षमता) लाई अध्ययन गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएको हुन्छ। यस लघु शोधप्रबन्धमा दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली मातृभाषीको भाषिक क्षमताको अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। यस अध्ययनका निम्ति विभिन्न क्षेत्र, जात-जाति, लिङ्ग, उमेर, इत्यादिका आधारमा तथ्य सङ्कलन गरी आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञान अनुरूप अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनमा भाषिक अभिलक्षणको भिन्नताको आधारलाई पनि ग्रहण गरिएको छ। यस अध्ययनमा नेपालीलाई क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ। क- वर्ग अन्तर्गत नेपाली भाषाका ती वक्ताहरूको ध्वनिलाई राखिएको छ जसको लिङ्ग भेद, वचन अदिमा भेद रहेको पाइएको छ। त्यसरी नै ख-वर्गमा ती वक्ताहरूलाई सामेल गराइएको छ जुन वक्ताहरूमा कुनै लिङ्ग, वचन, पुरुष अदिमा कुनै भेद रहेको पाइँदैन।

२.१ लुसप्राय भाषा र नेपाली भाषा

विश्वका आधाभन्दा धेरै भाषाका वक्ताहरूको जनसङ्ख्या १० हजारभन्दा कमि रहेको छ। यस अध्ययनको आधारमा वर्तमान समयमा यी भाषाहरूका मातृभाषीहरूको जनसङ्ख्या घट्दै गएको कुरा स्पष्ट हुँदछ। अतः यी भाषिक समुदायका वक्ताहरूले आफ्नो भाषालाई त्यागेर अन्य भाषालाई मातृ भाषाको रूपमा स्विकारेका छन्। उदाहरणको रूपमा सिक्किम-दार्जिलिङमा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति भूजेल, माझी आदि

जसले आफ्नो भाषा बोल्न छाडेका छन् उनीहरूले नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा स्विकारी सकेका छन्। यस प्रक्रियालाई आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानमा भाषिक अपसरण (Language Shift) भनिन्छ।

यूनेस्कोको रिपोर्ट (२०१२) अनुसार विश्वमा ६००० भन्दा धेरै भाषाहरू बोलिन्छन्। उक्त रिपोर्टमा यी भाषाहरूमध्ये २५०० भाषाहरू लुप्तप्रायः भएको कुरा बताइएको छ। यी लुप्तप्रायः भाषाहरूलाई पाँच प्रकारले देखाएका छन्, असुरक्षित (Unsafe), पूर्णरूपले लुप्त, (Definitely endangered), विभिन्न प्रकारले लुप्त (Severely Endangered), सूक्ष्मरूपले लुप्त (Critically Endangered) र लुप्त (Extinct)। यी भाषाहरूमध्ये २०० भाषाहरू तिन पुस्तादेखि लुप्त भइसकेका छन् भने ५३८ भाषाहरू सूक्ष्म रूपले लुप्त भएको छ, ५०२ भाषाहरू विभिन्न प्रकारले लुप्त भएको छ भने ६३२ भाषाहरू पूर्ण रूपले लुप्त भएको छ र ६०७ भाषाहरू असुरक्षित रहेको यूनेस्कोको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ। ती भाषाहरू जसको लिखित रूपमा संरक्षण गरिएको छैन ती सबै लुप्तप्रायः हुन लागेको छ। यी लुप्तप्रायः भाषाहरू सँगसँगै ती भाषाहरूका संस्कृति पनि लोप हुन लागेको पाइन्छ। यूनेस्कोको आधारमा भारतमा १९६ वटा भाषाहरू लुप्तप्रायः रहका छन्, जसमा कतिपय भाषाहरूका अन्तिम वक्ता मात्रै छन् भने कतिपय भाषाहरू पूर्ण रूपले लोप भएका छन्। भौगोलिक दृष्टिले हेर्दा मध्यभारतको जनजाति क्षेत्र, बङ्गाल-उडिसाको जनजाति क्षेत्र अनि उत्तरपूर्वी राज्यका भाषाहरू विशेष लोप हुँदै गएको देखिन्छ। उत्तर बङ्गाल, सिक्किम, अरुणाचल प्रदेशका भाषाहरू विशेष लोप भएको पाइन्छ। यस रिपोर्टको आधारमा पुस्तेनी भाषिक हस्तान्तरण एउटा चिन्ताको विषय बन्न पुगेको छ। फलस्वरूप यी विभिन्न भाषाहरू लुप्त भइरहेका छन्। यस प्रकारको अपसरणका कारणले नै भाषिक लोप हुन जान्छ र भाषिक लोपबाट भाषाको मृत्युसम्म हुन जान्छ।

दार्जिलिङ सिक्किमका भाषिक सर्वेक्षण पूर्ण रूपमा नभए तापनि विभिन्न भाषिक, सामाजिक र मानव विज्ञानसम्बन्धी र वंशगत अध्ययनबाट भाषा विस्तारै लुप्त लुप्त भइरहेको अनुमान लगाइएको छ। मार्क तिउरिनद्वारा गरिएको सिक्किमको भाषिक सर्वेक्षण (२००५-२००६)-को आधारमा भाषिक अपसरणको फलस्वरूप भाषिक लोप हुने कुरा नेपालीबाहेक अन्य भाषामा धेरै पाइन्छ। साथै यसको आधारमा नेपाली भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा सिक्किममा व्यवहार गरेको पाइन्छ। लिङ्गुइस्टिक सर्वे अन्ड इन्डिया, सिक्किम १९९५-२००० र २००५ अफिस अन्ड रेजिस्टार जेनेरल इन्डियाको अध्ययनमा नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाको रूपमा विकसित भएको पुष्टि गरिएको छ। यस भाषाको भाषिक प्रयोग अन्य भाषाभन्दा धेरै भएको थाहा लाग्दछ। यसरी नै भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किम अध्याय (PLSI, Sikkim Chapter)-को अध्ययनमा पनि विभिन्न भाषाहरू लोप हुँदै गएको कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

दार्जिलिङको सामाजिक भाषिक सर्वेक्षण (१९९५)-मा दास (१९९५, पृ. ३२९)-ले दार्जिलिङको भाषिक परिस्थितिकीलाई यस प्रकार देखाएका छन् - “...the present situation of their galloping decreases in ethno-lingual \ numbers of which the catalytic factors being the educational urge and occupational facilities as well as social status and political insecurity, it can be said that it is a willful suppression of their own linguistic identity, which again is being threatened complete annihilation by the conducive situation made by the environmental pressure.”

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा र भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भएको भाषा हो। नेपाली भाषाको पुस्तान्तरण प्रबल रहे तापनि क्षेत्रीयको आधारमा यसको प्रयोग लोप भएको मात्र सकिन्छ। उदाहरणको निम्ति आधुनिक सञ्चार माध्यममा अनि तकनिकीहरूमा नेपाली भाषाको प्रयोग धेरै कम मात्रमा भइरहेको देखिन्छ। यसै कारण नेपाली भाषाको प्रयोग लुप्त हुने अवस्थामा पुगेको छ।

२.३ नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको भारत इरानेली शाखाको इरानेली उपशाखाअन्तर्गत पर्ने लौकिक संस्कृतबाट विकसित भएको भाषा हो भनी चूडामणि बन्धुले आफ्नो पुस्तक *नेपाली साहित्यसको इतिहास (प्रथम खण्ड)*-मा चर्चा गरेका छन्।¹ भारोपेली परिवारका भाषाहरूमध्ये भारत-इरानेली एउटा भाषा परिवारको शाखा हो। भारत-इरानेली भाषाको समय ई.पू. २००० देखि १२०० सम्म पर्छ भनेका छन्। विद्वानहरूद्वारा गरिएको तुलनात्मक अध्ययनको परिणाम स्वरूप प्राचीन इरानी भाषा र वैदिक संस्कृतमा धेरै समानता रहेको बताएका छन्। आर्यहरू मध्यएशियामा बसोबास गर्न थाले पछि मात्र भारतमा इरानेली भाषा परिवारको विकास भएको हो।²

यही भारत-इरानेली भाषापरिवारबाट विकसित हुँदै इरानेली, लौकिक संस्कृत, पाली, अपभ्रंश हुँदै नेपाली भाषाको विकास भएको चूडामणि बन्धुले मानेका छन्। नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई प्राचीन नेपाली, मध्यकालीन नेपाली र आधुनिक नेपाली गरी तिन भागमा विभाजन गरेका छन्। उनको भनाइअनुसार प्राचीनकालदेखि नै हिमालयको पश्चिमी भागमा (बद्री, केदारधाममा) भारतका विभिन्न क्षेत्रबाट आर्यहरू आउनेजाने क्रम थियो। यसै क्रममा कतिपय आर्यहरू यहीं बसोबास गर्न थाले, कालान्तरमा यस क्षेत्रमा आर्यभाषीहरू बढ्दै गए। काश्मिरबाट आउनेहरू पनि यहीं आएर बस्न थाले। जब भारतमा मुस्लिमहरूको आक्रमण भयो तब पहाडी इलाकामा आर्यहरूको सङ्ख्या बढ्न थाल्यो। मुस्लिम पीडित शरणार्थीहरू कुमाउ, गडवालतिर आए। तब तराई हुँदै यिनीहरू नेपालको पहाडी इलाकामा पनि उक्ले। यसरी कर्णाली क्षेत्रमा अघिदेखि बसोबास गर्दै आएका खसहरूसँग गडवालबाट आउने र तराईबाट सोझै पस्ने आर्यहरू मिसिएर बस्न

¹ चूडामणि बन्धु, २००३, *नेपाली साहित्यको इतिहास*, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. २२।

² पूर्ववत् पृ. २२।

थाले। यसरी पश्चिमी नेपालको क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको घनत्वले पुराना खसहरू र नयाँ आएका ठकुरी, बाहुन क्रमशः पूर्वीतिर बढे। यसरी पूर्वीतिर लागेका खस बाहुनका भाषालाई गुरुङ, मगर, तामाङ, राई, लिम्बु आदि भाषीहरूले खस कुरा भन्न थाले।³ नेपालको राजनैतिक इतिहासलाई हेर्दा बाइसे र चौबीसे राज्य रजौटाहरू नेपालमा भए पनि नेपाली भाषीहरू सम्पूर्ण नेपालभरि नै फिँजिएर बसोबास गर्न थालेको कुरा उनको अध्ययनबाट थाहा लाग्दछ।

यसरी नै नेपालभरि फिँजिएर बसेका नेपाली भाषीहरू पूर्वीपहाडी इलाकामा पनि प्रवेश गरिसकेका थिए। सन् १२६४ मा काठमाडौँमा आक्रमण गर्ने खसहरूका राजा जितारी मल्ल र त्यसपछि आउने रिपु मल्ल र आदित्य मल्लका साथमा आएका केही प्राचीन नेपाली भाषीहरू काठमाडौँ मै बस्न थाले। यसरी नै प्राचीनकालमा नेपाली भाषाको प्रचार-प्रसार भएको देखिन्छ। यस कालमा केही नेपाली भाषामा लेखिएका ताम्रपत्रहरू पनि फेला परेका छन्। यसैलाई नै नेपाली भाषा विकासको स्रोत मान्न सकिन्छ।⁴

बन्धुले नेपाली भाषाको माध्यमिककाल १६औँ शताब्दीदेखि उनाइसौँ शताब्दीसम्मको अवधिलाई मानेका छन्। उनले नेपाल एकीकरणअघि नेपाली भाषाको पूर्वमध्यकाल अनि एकीकरण पछि उत्तर-मध्यकाल भनी बताएका छन् अनि पूर्वमध्यकाल नेपाली भाषीहरूको दोस्रो प्रसारको युग हो भनेका छन्। यस समयमा पनि मुस्लिमको आक्रमणले कनौजका ब्राह्मणहरू, राजस्थानका राजपुतहरू र कुमाउ तथा गढवालका खस बाहुनहरू पनि नेपाल प्रवेश गर्न थालेका हुन् भनी बताएका छन्।⁵ यसरी हेर्दा १६औँ शताब्दीमा नेपाली भाषा-भाषीहरूको विस्तार अझ तीव्र गतिमा भएको देखिन्छ। विस्तारै पूर्वीतिर फैलिएका नेपाली भाषीहरू त्यहाँका भोजपुरी, मैथिली र भोटवर्मेली भाषाहरूबाट

³ पूर्ववत् पृ. ३८।

⁴ पूर्ववत्, पृ. ३८।

⁵ पूर्ववत्, पृ. ४०।

पनि प्रभावित भएको उनले बताएका छन्। सत्रौँ शताब्दीमा गएर कतिपय नेपाली भाषीहरू बिहारको रामनगरमा पनि गएर बस्न थाले भने यस अवसरमा गण्डकी क्षेत्रमा नेपाली भाषाले मौलाउने मौका पायो। तराई क्षेत्रसँग गाँसिएका क्षेत्रहरूमा अरू भाषाको प्रभाव नेपाली भाषामा देखिन थाल्यो। यसरी नै अर्बेली, फार्सेलीका शब्दहरू पनि नेपालीमा प्रयोग हुन थाल्यो।⁶ यसरी नेपाली भाषाको शब्द भण्डारमा नयाँ-नयाँ शब्दहरू थपिन थालेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको विकसित रूपलाई यस कालमा लेखिएका शिलालेखहरूबाट प्रमाणित हुन्छ। काठमाडौँका राजा लक्ष्मी नृसिंह मल्लको शिलालेख (१२८४) र प्रताप मल्लको शिला लेख (१६१३)⁷-ले नेपाली भाषाको विकासबारे स्पष्ट पारेको छन्। १६औँ शताब्दीपछि नेपालको राजनीतिक इतिहासमा स-साना राज्यहरूको गठन भएको पाइन्छ तर सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली भाषा नै विकसित भएको थाहा लाग्दछ। यसरी नेपाली भाषा फैलिएकाले नेपाल राष्ट्र एकीकरण गर्न राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई सजिलो⁸ भएको थाहा लाग्दछ। पृथ्वी नारायणको नेपाल विस्तार गर्ने क्रम पूर्वमा सिक्किमको टिस्टा पारीदेखि पश्चिमको काँगडासम्म रहेको हुँदा विस्तृत नेपाल राष्ट्रभित्र कुमाउ, दार्जिलिङ अनि सिक्किम पनि गाँभियो। नेपाली भाषीहरू नेपाल राष्ट्रका कुना-कुनामा बस्न थालेको इतिहासले बताउँछ। तर सिक्किमको इतिहासमा मगर र लिम्बूहरूले धेरै पहिला नै सिक्किमलाई रोजेका थिए। जब भारत र नेपालबीचमा सुगौली सन्धि भयो भारतपट्टि बसेका नेपालीहरू त्यतै नै बस्न थाले।⁹ यसरी हेर्दा यस कालमा पनि नेपाली भाषाको प्रसार भएको देखिन्छ। यस कालमा शिलालेख र अनूदित नाटकहरूको पनि विकास भएको पाइन्छ। यी कुराहरूले मात्र नेपाली भाषाको तत्कालीन अवस्थालाई देखाएको छ।

⁶ पूर्ववत्, पृ. ४०।

⁷ पूर्ववत्।

⁸ पूर्ववत् पृ.४१।

⁹ पूर्ववत्।

चूडामणि बन्धु अनुसार आधुनिककालमा नेपाली भाषीहरू संसारका कुना-कुनामा छरिन पुगे। यस कालमा प्रथम विश्वयुद्ध सुरु भएकाले नेपालीहरू विश्वका विभिन्न ठाउँमा पुगे। यसरी बाहिर गएका नेपालीहरू कोही वर्मामा गएर बस्न थाले। पछि गएर त्यहाँ एउटा नेपाली समाज नै बनियो।¹⁰ ब्रिटिस फौजमा गएका नेपालीहरू मलाय र सिङ्गापुरमा बसे भने, भारतमा कामको निम्ति तथा फौजमा भर्ना भएका नेपालीहरू भारतका विभिन्न स्थानहरूमा बस्न थाले।¹¹ यसरी विभिन्न स्थानहरूमा छरिन पुगेका नेपाली भाषीहरूको त्यहाँ अन्य भाषीहरूसँग संसर्ग बढ्यो र पूर्वेली अन्य भाषाका शब्दहरू पनि नेपाली भाषामा आउन थाल्यो। *गोर्खापत्र (सन् १९०१)-को* प्रकाशनदेखि नै नेपाली भाषाको आधुनिककाल सुरु भएको मान्न सकिन्छ। यही कालदेखि नै नेपाली भाषाले सरल र स्वाभाविक बाटो लिन्छ।¹² यसै समयदेखि नेपाली भाषामा व्याकरण लेख तथा शब्दकोशको निर्माण हुन थालेको पाइन्छ भने नेपाली पाठ्यक्रममा शिक्षा अध्यापनको सुरुवात भएको देखिन्छ।

घनश्याम नेपालले *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहासमा* “नेपाली भाषाको विकास” शीर्षक लेखमा बन्धुले झैं उनले पनि नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई तिन भागमा प्राचीनकाल, माध्यमिककाल र आधुनिककाल गरी छुट्याएका पाइन्छ। यसरी नै नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासबारे अध्ययन गरेर हेर्दा यो भाषा एक हजार वर्षभन्दा पुरानो भाषा हो भन्ने कुरा थाहा लाग्छ।

¹⁰ पूर्ववत्, पृ. ४२।

¹¹ पूर्ववत्।

¹² पूर्ववत् पृ. ४२।

२.४ नेपाली भाषाको परिचय

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारअन्तर्गत शतम् वर्गको आधुनिक भारतीय आर्य भाषाको एउटा शाखा हो। ग्रियर्सनले आधुनिक भारतीय आर्यभाषाहरूको वर्गीकरण गर्दा पहाडी भाषाहरूलाई एउटा स्वतन्त्र समुदाय मानेका छन्। सुनितिकुमार चटर्जीले यसलाई पैशाची, दरद अथवा खस प्राकृतमा आधारित मानेर यसमा राजस्थानको प्राकृत एवं अपभ्रंश भाषाहरूको प्रभाव रहेको उल्लेख गरेका छन्। अन्य कतिपयले मध्य पहाडी भाषाहरूको उद्गम शौरसेनी प्राकृत मानेका छन्।¹³

नेपाली भाषा नेपालबहेक लगायत भारतका उत्तरपूर्वी क्षेत्रमा बोलिने भाषा हो। म्यानमार, वर्मा, भोटान, चीन, लन्डन, हङ्कङ, मलेसीया, इंगल्यान्ड आदि देशहरूमा पनि नेपाली भाषीहरू बसोवास गर्दै आइरहेका छन्। विश्वका अन्य राष्ट्रहरूमा पनि नेपाली भाषा बोलिने गरिन्छ। आज विश्वमा नेपाली भाषाका वक्ताहरू ४२ मिलियन (सेन्सेस २०११) छन्। नेपालमा १७ मिलियन नेपाली वक्ताहरू छन्, भारतमा २.९ मिलियन नेपाली वक्ताहरू छन् (सेन्सेक्स २०११)।

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो भने २० अगस्त सन् १९९२ मा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त संवैधानिक मान्यता प्राप्त भाषा हो। भारतको सिक्किम, दार्जिलिङ, तराई, डुवर्स, असम, देरादून, उत्तराञ्चल आदि ठाउँहरूमा नेपाली भाषामा अध्ययन अध्यापन गर्ने गरेको पाइन्छ। भारतको सिक्किम राज्यमा नेपाली भाषाले राज्य स्तरीय मान्यता पाएको छ भने यहाँको विधानसभामा समेत नेपाली भाषामा नै चर्चा-परिचर्चा गर्ने गरिन्छ। गोर्खाल्यान्ड क्षेत्रीय प्रशासनको सभामा पनि नेपाली भाषामा नै चर्चा परिचर्चा गरिन्छ।

¹³ http://hi.wikipedia.org/wiki/पहाडी_भाषाएँ

२.५. नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र

नेपाली भाषा विश्वका धेरै ठाउँहरूमा बोलिने भाषा हो। नेपालमा यो भाषा राष्ट्रिय भाषा हो। यसबाहेक अन्य क्षेत्रहरूमा पनि यस भाषाको प्रयोग व्यापक भएको पाइन्छ। भारतमा २४ वटा मान्यता प्राप्त भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा एउटा हो। यस भाषाले संवैधानिक मान्यता पाइसकेको छ। यस भाषामा पठन-पाठन पनि गर्ने गरिन्छ। आज विश्वका कुना-कुनामा नेपाली भाषाका वक्ताहरू पाउन सकिन्छ। नेपाल र भारत दुवैतिरबाट नेपालीहरू काम गर्नका निम्ति विदेश पलायन हुने क्रम जारी छ। यसैले गर्दा विश्वका विभिन्न ठाउँहरूमा नेपाली भाषीहरू पुगेका छन्। कतिपय मानिसहरू जहाँ गयो त्यहीं नै बसोबास गर्दछन् अनि आफ्नो भाषिक समूह तयार पार्न थाल्दछन्। यसरी नेपाली भाषीहरू पनि पश्चिमी देशहरूमा जाने प्रक्रिया अद्यावधि चलिरहेको छ।

यसरी भौगोलिक आधारमा नेपाली भाषाको क्षेत्रलाई हेर्नु हो भने नेपाली भाषा एउटा सामान्य बोलचालको भाषामा सीमित नरहेर नेपाली भाषा विश्वकको अन्य भाषा सरह विकास भएको पाइन्छ। कथ्य भाषाको आधारमा छुट्टाउने हो भने क्षेत्रगत आधारमा तथा भाषागत आधारमा नेपाली भाषाका विविध रूप पाइन्छन्। यसो हुनको कारण क्षेत्रीय विशेषता वा त्यहाँ प्रयोग हुने अन्य भाषाको प्रभाव हो। कविता लामा (२००५)-ले आफ्नो पुस्तक *दृष्टिकामा* पेशाको आधारमा, लिङ्गको आधारमा, उमेरको आधारमा पनि भाषामा भिन्नता रहेको कुरा उठाएकी छन्। एउटा ड्राइभरको भाषा र एउटा ग्वालाको भाषामा धेरै भिन्नता पाइन्छ। तर ती दुवै वक्ताहरूले एउटै भाषा अर्थात् नेपाली भाषाकै प्रयोग गर्ने गर्छन्।

२.५ नेपाली भाषिक समुदाय

भाषा समाजमा एकार्कामा आदान प्रदान गर्ने माध्यम हो। यदि समाज छैन भने कुनै पनि भाषाको विकास सम्भव छैन। कुनै पनि समाजमा भाषा विशेषका वक्ताहरूले मात्रै विचार

विनिमय गर्न सक्छन्। अनेपाली समाजमा नेपाली भाषी तथा वक्ताले आफ्नो भाषामा विचार व्यक्त गरे त्यो समाजलाई बुझ्न गाह्रो हुन्छ। भाषिक समुदाय भनेको मानिसहरूको त्यो समूह हो, जहाँ एउटै किसिमको वाक् प्रतीकहरूको प्रयोग हुन्छ र एउटै भाषाको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। कुनै गाउँ अर्थात् शहरमा धेरै प्रकारका भाषाका वक्ताहरू रहने गर्दछन्, तिनीहरूलाई एउटै समाजको सदस्यको रूपमा लिनसके तापनि तिनीहरूले एकार्काको भाषा बुझ्दैनन् भने तिनीहरूलाई एउटै भाषिक समुदायभित्र राख्न सकिँदैन।

नेपाली भाषिक समुदाय भन्नाले कुनै पनि समुदायमा अर्थात् झुण्डमा नेपाली भाषाको माध्यमले विचार विनिमय गर्ने काम गरिन्छ। आज विश्वमा नेपाली भाषिक समुदायहरूको वृद्धि भएको पाइन्छ। नेपाली भाषिक समुदायभित्र राई, लिम्बु, मगर, तामाङ, गुरुङ, भुजेल, थामी, सन्न्यासी, भोटे, लाप्चे, आदि जस्ता समुदायहरू पर्दछन्, जसको आफ्नै मातृभाषा भए पनि साझा भाषाको रूपमा नेपाली भाषालाई नै अपनाएको पाइन्छ। सिक्किम-दार्जिलिङको सन्दर्भमा हेर्नु हो भने यी जातिहरूले आफ्नो भाषाको प्रयोग नगरेर नेपाली भाषालाई नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। यसरी जनसाधारणको भाषाको रूपमा प्रचलित नेपाली भाषा दार्जिलिङ-सिक्किमे जनसमुदायको साझा भाषा हो।

तल मधेसबाट आएका बिहारी, बङ्गाली, मारवाडी आदिले पनि नेपाली समुदायबीच रहेर नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ। उनीहरूले आफ्नो भाषा मिसाएर पनि नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन्। यसरी हेर्दा नेपाली भाषिक समुदायहरू दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ। जनगणनाको आधारमा हेर्नु हो भने पनि नेपाली भाषीको सङ्ख्यामा प्रतिदिन वृद्धि भइरहेको पाइन्छ। तर नेपाली मातृभाषीहरू अन्य भाषामा स्थानान्तरण हुन थालेको देखिन्छ। अहिलेको नयाँ पुस्तामा नेपाली भाषाभन्दा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव बेसी मात्रामा बढेर गएको देखिन्छ।

तेस्रो अध्याय

नेपाली ध्वनि विज्ञान

३.० परिचय

यस अध्यायमा भाषिक ध्वनिको परिचय राख्दै नेपाली भाषामा भएका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूलाई चिनाउने कार्य भएको छ। नेपालीमा पाइएका स्वर ध्वनि तथा द्विस्वरहरूलाई पनि यस अध्यायमा परिचित गराइएको छ। नेपालीमा रहेका वर्ण र संवर्णहरूलाई अनि नेपाली अक्षरिकरणलाई पनि यस अध्यायमा देखाइएको छ।

३.१ भाषिक ध्वनि

ध्वनि शब्दको अर्थ व्यापक छ। कुनै एउटा वस्तु अर्को वस्तुसँग ठोकिएर जुन आवाज निस्कन्छ त्यसलाई ध्वनि भनिन्छ। तर भाषिक ध्वनिको अर्थ सीमित रहेको हुन्छ। भाषिक ध्वनि भनेको ती ध्वनिहरू हुन् जो फोक्सोबाट बाहिर निस्कने क्रममा श्वास, श्वासनली, स्वरचिम्टी, घाँटी, जिब्रो, दाँत, ओठ र नाक आदि उच्चारण अवयवबाट उच्चारण हुन्छन्। वक्ताको इच्छा अनुरूप फोक्सोबाट आएको श्वास प्रभाव विभिन्न स्थानहरूमा ठोकिँदा बाहिर निस्कँदा ध्वनिहरू निस्कने गर्दछन्। ती भाषिक ध्वनिहरूलाई वार्षिक ध्वनि भनिन्छ। ती भाषिक ध्वनिहरू चिनाउने लिखित चिन्हलाई वर्ण भनिन्छ। कुनै पनि भाषामा दुई प्रकारका वर्णहरू पाइन्छन्- स्वर र व्यञ्जनवर्ण।

३.१.१ स्वरवर्ण

फोक्सोबाट बाहिर निस्कदो श्वासमा कतै बाधा नपरी वा नठोक्की उच्चारण हुने वर्णलाई स्वरवर्ण भनिन्छ। कुनै स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रो निश्चित स्थानमा पुगेर स्थिर रहन्छ भने कुनै स्वरको उच्चारणमा जिब्रो एउटा निश्चित स्थानमा पुगेर फेरि अर्को कुनै स्थानतिर

गतिशील हुनेगर्छ। यो पछिल्लो प्रकारको स्वरको उच्चारण गर्दा सुरुमा एकप्रकारको स्वरको र अन्तमा गएर अर्कै प्रकारको स्वरको उच्चारण हुने गर्दछ। जिब्रो स्थितिका रूपमा दुई प्रकारका स्वरवर्ण पाइन्छन्, एक स्वर र द्विस्वर।

एक स्वर - एकस्वरको वर्गीकरण जिब्रोको स्थिति तथा जिब्रोको आधारमा गरिन्छ।

जिब्रोको स्थिति

जिब्रोको स्थिति स्वरहरूको वर्णन वर्गीकरणको महत्वपूर्ण आधार हो। जिब्रोको स्थिति अनुरूप जिब्रोको उचाई र जिब्रोको पश्चता स्वरका वर्गीकरणका दुई आधार हुन।

जिब्रोको उँचाइ

स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रोको स्थिति विभिन्न हुने गरेको पाइन्छ। जिब्रो माथि उठेर तालुसँग अत्यन्त नजिक पनि हुन सक्छ र निकै तल झरेर तालु भन्दा धेरै टाडा पनि रहन सक्छ तथा यी दुई उचाइको बिचमा अन्यत्र कतै पनि रहन सक्छ। यसै आधारमा स्वरलाई चार तहमा वर्गीकरण गरिएको छ।

संवृत

जिब्रो माथि उठेर तालुको छेउमा पुगेर मुखविवर सागुरिएको अवस्था संवृत हो। नेपाली स्वरमा [i] र [u] संवृत स्वर हुन्। यसलाई उच्च वा बन्द अवस्था पनि भन्ने गरेको पाइन्छ।

अर्ध-संवृत

जिब्रोको स्थिति संवृत अवस्थादेखि केही तल भएको अवस्थालाई अर्ध-संवृत भनिन्छ। यस अवस्थालाई आधा बन्द वा संवृत मध्य पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली स्वरहरूमा [e] र [o] यसअन्तर्गत पर्दछन्।

अर्ध-विवृत

अर्ध-संवृतदेखि तल र विवृतदेखि माथि भएको वा यी दुई अवस्थाको बिचमा रहेको जिब्रोको स्थितिलाई अर्ध विवृत भनिन्छ। यसलाई आधा खुल्ला वा विवृत-मध्य पनि भनिन्छ। नेपाली स्वरमा [ʌ] को उच्चारण यस अवस्थाबाट हुने गर्छ।

विवृत

जिब्रो सबैभन्दा तल्लो उचाइमा रहेको, तालुभन्दा टाडा रहेको अवस्था विवृत हो। यस अवस्थामा मुखविवर खुल्ला रहेको हुन्छ। यसैले यसलाई खुल्ला वा निम्न अवस्था पनि भनिन्छ। नेपालीको [a] विवृत स्वर हो।

जिब्रोको पञ्चता

स्वरको उच्चारण गर्दा जिब्रो कहिले अघि, कहिले तटस्थ र कहिले पछि सर्ने गर्दछ। यसरी जिब्रो अघिसर्दा अघिल्लो भाग सक्रिय हुँदछ, तटस्थ रहँदा मध्य भाग सक्रिय हुन्छ भने पछि सर्दा जिब्रोको पश्चभाग सक्रिय हुने गर्दछ। यसरी जिब्रोको विभिन्न अवस्थाबाट उच्चरित स्वरलाई तिन वर्गमा राख्न सकिन्छ।

अग्र स्वर

जिब्रोको अघिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चारण हुने स्वरलाई अग्र स्वर भनिन्छ। अग्र स्वरको उच्चारणमा जिह्वामध्य अलिकति घिसिन्छ, यसो हुँदा जिब्रो त्यतैतिर सोहोरिएको अनुभव हुन्छ। नेपालीका [a], [i] र [e] स्वर अग्र स्वर हुन्।

केन्द्र स्वर

जिब्रो तटस्थ रहेर उच्चरित हुने स्वर केन्द्रिय स्वर हुन्। यस्ता स्वरको उच्चारण गर्दा जिह्वामध्य सक्रिय हुन्छ। नेपालीमा यस प्रकारको स्वर पाँड्रैन।

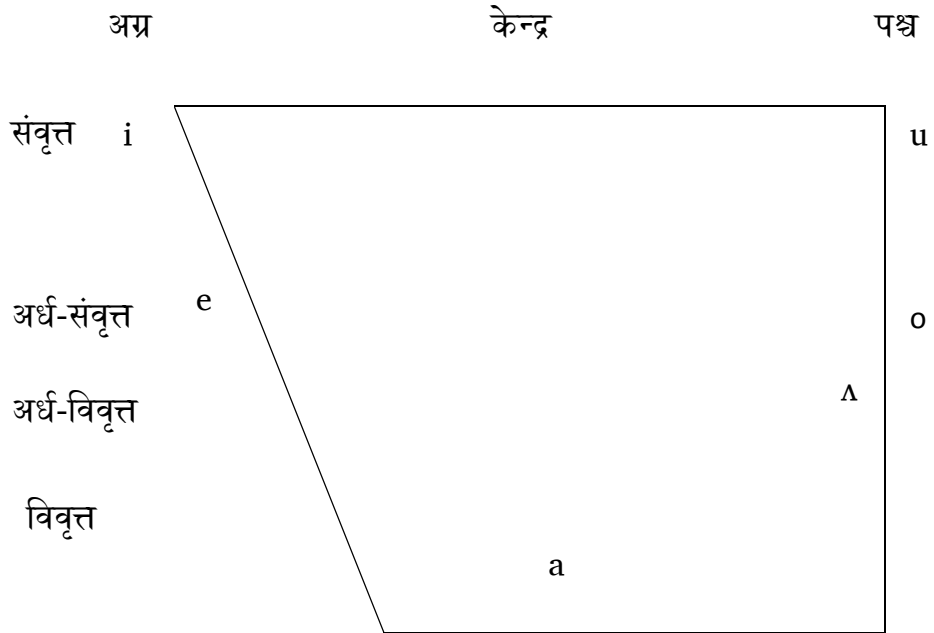
पञ्च स्वर

जिब्रो पछिल्लिर सोहोरिएर, जिब्रोको पछाडि सक्रिय भई उच्चरित हुने स्वर नै पञ्च स्वर हो। नेपालीको [u], [o] र [ʌ] पञ्च स्वर हुन्।

ओठको स्थिति

स्वरहरूको उच्चारणमा ओठको दुई अवस्था रहन सक्छ। केही स्वरको उच्चारणमा ओठ जोडिएर नलीको मुख जस्तो गोलो आकारको बनिन्छ भने केही स्वरको उच्चारणमा ओठको स्थिति सामान्य नै रहेको हुन्छ। यस अनुसार स्वरहरू गोलित (Rounded) र अगोलित (Unrounded) गरी दुई किसिमका हुन्छन्। नेपाली भाषाका स्वरहरू [u] र [o] गोलित स्वर हुन् भने [i], [e], [a] र [ʌ] अगोलित स्वर हुन्।

नेपाली स्वरहरूको वर्णन स्वरचतुर्भुजमा देखाएर गर्न सकिन्छ।



चित्र.३.१- स्वर चतुर्भुजमा नेपाली स्वर। स्रोत —International Phonetic Alphabet (2005)

यस चतुर्भुजको आधारमा नेपाली स्वरहरूलाई यसरी वर्णन गर्न सकिन्छ।

[i] - संवृत्त, अग्र, अगोलित, प्राथमिक ।

उदाहरण —[t̪imi] तिमी ।

[e] - अर्ध-संवृत्त, अग्र, अगोलित, प्रथमिक ।

उदाहरण —[gʌe] गए ।

[a] - विवृत्त, केन्द्रिय, अगोलित, प्राथमिक ।

उदाहरण — [ram] राम ।

[u] - अर्ध-विवृत्त, पश्च, गोलित, प्राथमिक ।

उदाहरण —[uni] उनी ।

[o] - अर्ध-संवृत्त, पश्च, गोलित, प्राथमिक ।

उदाहरण - [ramko] रामको ।

[ʌ] - संवृत्त, पश्च, अगोलित, द्वितीय ।

उदाहरण — [gʰʌr] घर ।

३.१.२. नेपालीमा द्विस्वर

द्विस्वर भन्नाले कुनै स्वर उच्चारण गर्ने स्थितिमा पुगेर जित्रो अर्कैतिर मोडिएर अर्कै स्वरको उच्चारण हुन्छ। त्यसो हुँदा ती दुवै स्वरहरूको मिश्रित उच्चारण हुने गर्दछ। नेपाली भाषामा पनि दुई प्रकारका द्विस्वरहरू पाइन्छन्। एक प्रकारको द्विस्वरहरू [i] मा अन्त भएको पाइन्छ भने अर्को प्रकारको द्विस्वर [u] मा अन्त भएको पाइन्छ। नेपाली स्वरहरूमा दशवटा द्विस्वर पाइएको छ। ती हुन्- [ʌi], [ai], [ui], [ei], [oi], यसलाई अग्र द्विस्वर भनिन्छ भने [ʌu], [au], [iu], [eu] र [ou] लाई पश्च द्विस्वर भनिन्छ।

३.१.३. व्यञ्जन वर्ण

व्यञ्जन ध्वनिहरू उच्चारण गर्दा श्वास प्रभावमा विभिन्न बाधाहरू उत्पन्न हुने गर्छन्। व्यञ्जन ध्वनिको वर्गीकरण ध्वनिको उच्चारण स्थान, उच्चारण अवयवहरूको सम्बन्ध, उच्चारणमा लाग्ने श्वासको मात्रा र स्वरयन्त्रमुखिको स्थितिको आधारमा गरिन्छ।¹⁴

उच्चारण गर्दाको हावा वा श्वासप्रभावको आधारमा हेर्नु हो भने भारतीय भाषाहरू फोक्सिय रहेका छन्। यसलाई बहिर्गमनात्मक भाषा पनि भनिन्छ।

फोक्सिय

फोक्सिय भन्नाले उच्चारण गर्दा लाग्ने हावा वा श्वास हो, जो फोक्सो तथा मांशपेटीबाट आउने गर्दछ। नेपाली भाषाको सबै ध्वनि फोक्सिय नै रहेको पाइन्छ।

बहिर्गमनात्मक

भाषा दुई प्रकारले उच्चारण हुँदछ। एउटा फोक्सो वा भित्रको हावालाई बाहिर निकालेर उच्चारण गरिन्छ जसलाई बहिर्गमनात्मक र अर्को बाहिरबाट हावा भित्र तानेर उच्चारण गरिन्छ जसलाई अन्तर्गमनात्मक ध्वनि भनिन्छ। नेपालीका सबै ध्वनिहरू बहिर्गमनात्मक नै रहेको पाइन्छ।

व्यञ्जन वर्णहरूको वर्गीकरण गर्दा चारवटा आधारहरू देखिएको छ।

१. उच्चारण स्थान (PLACE OF ARTICULATION)
२. उच्चारणको प्रयत्न (MANNER OF ARTICULATION)
३. प्राणत्व (ASPIRATION)
४. घोषत्व (VOICING)

¹⁴ योगेन्द्र प्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, सन् २००२ , *भाषाविज्ञान*, कीर्तिपुर, न्यू हिरा बुक्स इन्टर प्राइजेज, पृ. ८६।

उच्चारण स्थान

कुनै पनि ध्वनि उच्चारण हुँदा मुखविवरको कुनै पनि स्थानसँग अन्य स्थानको स्पर्श हुने वा नजिक भई हावा घर्षण हुने गर्दछ। त्यसमध्ये सक्रिय स्थानहरूलाई उच्चारण स्थान भनिएको छ। मुख्यतः मुखविवरको माथिल्लो भाग, माथिल्लो ओठ, माथिल्लो दाँत, वल्स, तालु, कोमल तालु, लिंगलिगे तथा घोक्रो र स्वरयन्त्रमुखी उच्चारण अवयवहरू हुन्। यिनै अवयवहरूका आधारमा व्यञ्जन ध्वनीहरूको उच्चारण हुने गर्दछ।

द्वयोष्ठय

व्यञ्जन ध्वनि उच्चारण गर्दा दुई ओठको मिलन हुन्छ भने त्यो ध्वनि ओष्ठय वा द्वयोष्ठय ध्वनि हो। विश्वका अन्य भाषा सरह नेपाली भाषामा पनि द्वयोष्ठय ध्वनिहरू छन्। नेपालीको [pʌl], [pʰʌl], [mʌl], [bʌl], [bʰʌl] जस्ता ध्वनिहरूको [p], [pʰ], [m], [b] र [bʰ] ध्वनि ओष्ठय वा द्वयोष्ठय हुन्। कतिपय द्वयोष्ठय ध्वनिको उच्चारण हुँदा दुईवटा ओठ नजोडिएर नजिक मात्र आउने गर्दछ जस्तै [aɸu], [aɸa] (यादव र रेग्मी २००२)। यस ध्वनिको उच्चारण हुँदा ओठ जोडिएको हुँदैन। तर यस प्रकारको उच्चारण दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपालीमा भेटिएको छैन।

दन्त्योष्ठय

माथिल्लो दाँत र तल्लो ओठको मदतले उच्चारण हुने ध्वनिलाई दन्त्योष्ठय ध्वनि भनिन्छ। यस प्रकारको ध्वनि उच्चारण हुँदा तल्लो ओठ माथिल्लो ओठको नजिक पुगेर साँघुरो बाटोबाट श्वास निस्किएर उच्चारण हुँदछ। यस प्रकारको ध्वनि नेपालीमा पाइएको छैन।

दन्त्य

माथिल्लो दाँत र जिह्वाग्रको मदतले उच्चारण हुने ध्वनि दन्त्य ध्वनि हो। यस प्रकारको ध्वनिहरूको उच्चारण गरिँदा जिब्रोको टुप्पाले दाँतलाई छोएको हुन्छ। कुनै वक्ताको दन्त्य ध्वनि उच्चारण हुँदा दुई दाँतकाबीचमा जिब्रोको टुप्पा ठोकिएको हुन्छ त्यसलाई दन्त्यमूल र कुनै वक्ताको दन्त्य ध्वनि उच्चारण गर्दा दाँतको पछाडिको भागमा जिब्रो ठोकिएको हुन्छ त्यसलाई दन्त्यपश्च पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली भाषामा [ʈan], [ʈan], [ɖan], [ɖʰan] जस्ता रूपहरूको [ʈ], [ʈʰ], [ɖ], [ɖʰ] दन्त्य ध्वनिहरू हुन्।

वत्स्य

वत्स्यको अधिल्लो भागबाट उच्चारण हुने ध्वनिहरू वत्स्य ध्वनि हुन्। करणको भिन्नताले वत्स्य ध्वनिहरू जिह्वाग्र वत्स्य र जिह्वाफलकीय वत्स्य गरी दुई प्रकारको देखाइएको छ।

क) जिह्वाग्र वत्स्य

जिह्वाग्र र वत्स्यको अधिल्लो भाग मिली उच्चारण हुने ध्वनि जिह्वाग्रवत्स्य ध्वनि हो। नेपाली भाषामा पनि [t], [tʰ], [d], [dʰ], [n], [r], [ɾ], [s], [l] जस्ता ध्वनिहरू जिह्वाग्र ध्वनि हुन्। यी माथिका ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दा [t], [tʰ], [d], [dʰ] जिह्वाग्रले वत्स्यलाई छोएको हुन्छ। [n] को उच्चारण हुँदा जिह्वाग्रले वत्स्यलाई छोएर श्वास नाकबाट निस्कन्छ, [r] ध्वनिको उच्चारण हुँदा जिह्वाग्र कम्पित भएर वत्स्यलाई छुँदै पछि हट्दै गर्छ। [s] को उच्चारणमा जिह्वाग्र र वत्स्य नजिक भएको हुन्छ र त्यस साँघुरो बाटोबाट श्वास घर्षण हुँदै बाहिर निस्कन्छ। [l] ध्वनिको उच्चारण हुँदा जिह्वाग्र र वत्स्य जोडिएर जिब्रोको दायाँ बायाँबाट श्वास बाहिर निस्केको हुन्छ।

ख) जिह्वाफलकीय वत्स्य

जिह्वाफलक र वत्स्यको अधिल्लो भाग मिलेर उच्चारण हुने ध्वनि जिह्वाफलकीय ध्वनि हो। नेपाली भाषाको [ts], [tsʰ], [dz], [dzʰ] जस्ता ध्वनिहरू जिह्वाफलकीय ध्वनि हुन्। यी ध्वनिहरूको उच्चारण हुँदा जिब्रो र वत्स्य पहिला छोएर विस्तारै खुल्दा श्वास घर्षण हुँदै बाहिर निस्कने गर्दछ।

पञ्चवत्स्य

जिह्वाग्र र वत्स्यको पछिल्लो भाग मिलेर उच्चारण हुने ध्वनिलाई पञ्चवत्स्य ध्वनि भनिन्छ। नेपालीमा यस प्रकारको ध्वनि पाइएको छैन।

मूर्धन्य

जिह्वाग्र पछिल्लिर दोब्रिँदै तालुसँग ठोकिएर उच्चारण हुने ध्वनि मूर्धन्य ध्वनि हो। नेपालीमा [ɽ] ध्वनि मूर्धन्य ध्वनि हो।

तालव्य

जिह्वामध्य र तालुको सहायताले उच्चारण हुने ध्वनि तालव्य ध्वनि हो। नेपालीमा [jo] शब्दमा आएको [j] ध्वनि तालव्य हो।

हनुमूलीय

जिह्वापञ्च र हनुमूल मिली उच्चारण हुने ध्वनि हनुमूलीय ध्वनि हो। नेपाली भाषामा [k], [kʰ], [g], [gʰ], [ŋ] जस्ता ध्वनि हनुमूलीय ध्वनि हुन्।

काकल्य

जिहापञ्च र काकल वा लिंगलिगे मिलेर उच्चारण हुने ध्वनि काकल्य ध्वनि हो। नेपाली भाषामा यस प्रकारको ध्वनि पाइएको छैन।

घोक्रे

घोक्रो र जिहामूल मिली उच्चारण हुने ध्वनि घोक्रे ध्वनि हो। नेपाली भाषामा यस प्रकारको ध्वनि पाइएको छैन।

स्वरयन्त्रमुखी

स्वरयन्त्रीहरूको सहायताले वा दुई स्वरयन्त्री मिली उच्चारण हुने ध्वनि स्वरयन्त्रमुखी ध्वनि हो। नेपालीमा [ɦ] ध्वनि स्वरयन्त्रमुखी रहेको छ।

उच्चारणको प्रयत्न

उच्चारण प्रयत्नले ध्वनिको उच्चारणमा दुई उच्चारण अवयवको सम्बन्ध देखाउँछ। यो एउटा उच्चारणको विधि हो जसले ध्वनिको उच्चारणमा प्रयुक्त अवयवहरू कसरी मिल्छन् भन्ने कुरा देखाउँदछ। कुनै ध्वनिको उच्चारण गर्दा उच्चारण अवयवहरू पहिला जोडिन्छन् अनि विस्तारै छुट्छन् भने कुनै ध्वनिको उच्चारणमा जिब्रोको छेउ-छेउबाट सास निस्कन्छ, कुनै ध्वनिको उच्चारण गर्दा मुखका साथै नाकबाट पनि हावा बाहिर निस्कने गर्छ। प्रयत्नका आधारमा ध्वनिहरू स्पर्शी, संघर्षी, स्पर्शीसंघर्षी, नासिक्य, प्रकम्पित, ताडित, पार्श्विक संघर्षी, र अन्तःस्थ गरी नौ प्रकारका हुन्छन्। यी सबै प्रयत्नहरू मुखविवरभिन्न उत्पन्न हुने भएकाले यसलाई आभ्यन्तर प्रयत्न भनिन्छ।

स्पर्शी

कुनै पनि ध्वनिको उच्चारण हुँदा स्थान र करण ट्याप्प जोडिएर हावा रोकिन्छ अनि फेरी च्वाट्ट छुट्टिएर श्वास विस्फोटका साथ बाहिरिँदा वा भित्रिँदा उच्चरित हुने ध्वनि स्पर्शी ध्वनि हुन्। यस प्रकारको ध्वनिलाई स्फोट (PLOSIVE) पनि भनिन्छ। नेपाली भाषाका [p], [p^h], [b], [b^h], [t], [t^h], [d], [d^h], [k], [k^h], [g], [g^h] आदि ध्वनिहरू स्पर्शी ध्वनि हुन्।

संघर्षी

संघर्षी ध्वनि उच्चारण हुँदा करण स्थानको छेउमा पुगेको हुन्छ तर दुईवटाको मेल भएको हुँदैन र त्यस बिचको साँघुरो बाटोबाट श्वास घर्षण हुँदै बाहिर निस्कन्छ। नेपाली भाषामा [saʈ] र [fiat] शब्दमा आएका [s] र [fi] ध्वनि संघर्षी ध्वनि हुन्।

पार्श्विक संघर्षी

स्थान र करण मूर्धन्य रेखामा जोडिएर छेउ-छेउको भाग अत्यन्त नजिक हुँदा त्यस भागबाट संघर्ष गर्दै श्वास बाहिरिँदा निस्कने ध्वनि पार्श्विक संघर्षी ध्वनि हो। नेपाली भाषामा यस प्रकारको ध्वनि पाइएको छैन।

स्पर्शसंघर्षी

स्पर्शसंघर्षी ध्वनि स्थान र करण पहिला ट्याप्प जोडिएको हुन्छ र विस्तारै खोलिँदा साँघुरो बाटोबाट श्वास बाहिरिँदा उच्चारण हुन्छ। यस प्रकारको ध्वनिमा पहिला स्पर्शी ध्वनि जस्तो र अन्त्यमा संघर्षी ध्वनि जस्तो हुन्छ। नेपाली भाषामा [ts], [ts^h], [dz], [dz^h] ध्वनिहरू स्पर्शसंघर्षी ध्वनि हुन्।

नासिक्य

जुन ध्वनि उच्चारण हुँदा उच्चारण स्थान र करण जोडिँदै छुटिँदै गर्छ अनि विष्फोट भएको स्वर मुखविवरबाट बाहिर निस्कँदा विशेष रूपले हनुमूल सक्रिय रहेको हुन्छ। यसरी नाक र मुखबाट बाहिर निस्कने ध्वनिलाई नासिक्य ध्वनि भनिन्छ। नेपालीका [m], [n], [ŋ] जस्ता ध्वनिहरू नासिक्य ध्वनि हुन्।

प्रकम्पित

स्थान र करण पटक पटक जोडिँदै छुटिएर कम्पन उत्पन्न गर्दै श्वास बाहिर निस्कने ध्वनि प्रकम्पित ध्वनि हो। नेपालीको [r] ध्वनि प्रकम्पित ध्वनि हो।

ताडित

करणले स्थानलाई प्याट्ट हिर्काएर निस्कने उच्चरित ध्वनि ताडित ध्वनि हो। नेपालीको [ɽ] ध्वनि ताडित ध्वनि हो।

अन्तःस्थ

स्थान र करण अत्यन्त नजिक रहेर पनि श्वास घर्षण नभई उच्चारण हुने ध्वनि अन्तःस्थ ध्वनि हो। नेपालीका [j] र [w] ध्वनि अन्तःस्थ ध्वनि हुन्।

पार्श्विक अन्तःस्थ

स्थान र करण ट्याप्प जोडिएर जिब्रोको दुई तिरबाट बिनाघर्षण श्वास बाहिरिँदा निस्कने ध्वनि पार्श्विक अन्तःस्थ व्यञ्जन ध्वनि हो। नेपालीको [l] पार्श्विक अन्तःस्थ हो।

प्राणत्व

प्राणत्वले ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दा श्वास धेरै चाहिन्छ की थोरै चाहिन्छ भन्ने विषयमा बोध गराउँदछ। यो श्वासको स्रोतसँग सम्बन्धित वाह्य प्रयत्न हो। प्राणत्वको आधारमा ध्वनिलाई दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ, अल्पप्राण र महाप्राण।

अल्पप्राण

कम्ति श्वासको प्रयोगमा उच्चारण हुने ध्वनि अल्पप्राण हो। नेपाली भाषामा यस्ता धेरै अल्पप्राण ध्वनिहरू छन्, जसलाई व्यञ्जन वर्णको वर्णन भनी तल तालिकामा देखाइएको छ।

महाप्राण

उच्चारण गर्दा धेरै श्वास लाग्ने ध्वनि महाप्राण ध्वनि हुन्। नेपालीमा पाइएका महाप्राण ध्वनिहरूलाई तालिकामा एवं व्यञ्जन वर्णको वर्णन भनि देखाइएको छ।

घोषत्व

घोषत्व वाह्य प्रयत्न हो। ध्वनिको उच्चारण गर्दा स्वरयन्त्रमा हुने कम्पन वा स्वर चिम्टीको कम्पन घोषत्व हो। ध्वनिको उच्चारण गर्दा स्वरयन्त्रीहरू टाढा-टाढा भए कम्पन पैदा हुँदैन र स्वरयन्त्रीहरू नजिक-नजिक रहे कम्पन उत्पन्न हुन्छ। यस आधारमा घोष र अघोष गरी घोषत्व दुई प्रकारको देखिन्छ।

घोष

घोष ध्वनिको उच्चारण गर्दा स्वर चिम्टी कम्पन हुन्छ अथवा स्वरयन्त्रमा कम्पन भई उच्चारण हुने ध्वनि घोष ध्वनि हो। नेपाली भाषाको कतिपय व्यञ्जन र सबै स्वर ध्वनिहरू घोष हुन्छन्।

अघोष

स्वरयन्त्री वा स्वरचिम्टीमा कम्पन नभई उच्चारण हुने ध्वनि अघोष व्यञ्जन हो।

नेपाली व्यञ्जन वार्णिक ध्वनि तालिका

प्रयत्न	स्थान	द्वयोष्ठय		दन्त्य		वत्स्य		जिह्वा-फलकीय वत्स्य		मुर्धन्य		तालव्य		हनुमूलीय		स्वर-यन्त्र-मुखी	
	घोष-त्व प्राणत्व	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.	अ. घो.	घो. घो.
स्पर्शी		p	b	t̪	ɖ	t	d							k	g		
		p ^h	b ^h	t̪ ^h	ɖ ^h	t ^h	d ^h							k ^h	g ^h		
स्पर्शी संघर्षी	अप्र. मप्रा.							ts	dz								
								ts ^h	dz ^h								
नासिक्य	अप्र. मप्रा.		m				n								ŋ		

प्रकम्पित	अप्र.			r					
	मप्रा.					ɾ			
संघर्षी	अप्र.								
	मप्रा.			s					f
अन्तःस्थ	अप्र.	w							
	मप्रा.						j		
पार्श्विक अन्तःस्थ	अप्र.								
	मप्रा.			l					
ताडित				r					

तालिका-३.२- नेपाली व्यञ्जन तालिका। स्रोत - International Phonetic Alphabet Chart (2005)

नेपाली भाषामा प्रचलित व्यञ्जन वार्णिक ध्वनिहरूलाई उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वको आधारमा निम्न प्रकारले वर्णन गर्न सकिन्छ-

[k] - फोक्सिय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, अघोष, हनुमूलीय, स्पर्शी।

उदाहरणको निम्ति- [kiṭab], [debika], [ɡɹeko]

[k^h] - फोक्सिय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, अघोष, हनुमूलीय, स्पर्शी।

उदाहरणको निम्ति- [k^hadʒa], [k^hae],

[g]- फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, हनुमूलीय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [gɔi], [dʒaŋgɔ], [gaɽi]

[g^h]- फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, हनुमूलीय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [g^hɔr], [g^hās]

[ŋ]- फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, हनुमूलीय, नासिक्य ।

उदाहरणको निम्ति- [dʒaŋgɔ],

[ts]- फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, अघोष, जिहाफलकीय वत्स्य, स्पर्श-संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति- [tsamɔ]

[ts^h]- फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, अघोष, जिहाफलकीय वत्स्य, स्पर्श-संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति- [ts^hɔn], [ts^hɔu], [ts^hɔtɔ]

[ds] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, जिहाफलकीय वत्स्य, स्पर्श-संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति- [dʒa], [dʒane], [bɔdzar].

[dz^h] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, जिहाफलकीय वत्स्य, स्पर्शी-संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति- [dz^huɽtɔ]

[t] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, अघोष, जिहाग्र, वत्स्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [batɔ]

[t^h] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, अघोष, वत्स्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [t^heki]

[ɾ] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, मूर्धन्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [gaɾi]

[ʈ] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, अघोष, दन्त्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [ʈmi], [ʈpai]

[t^h] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [t^hali]

[ɖ] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [ɖijo]

[ɖ^h] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, दन्त्य, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति- [ɖ^hani]

[n] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, वत्स्य, नासिक्य ।

उदाहरणको निम्ति — [nirmal]

[p] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, अघोष, द्वयोष्ठय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति — [pɽi], [pɽjo]

[p^h] - फोक्सतीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, अघोष, द्वयोष्ठय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति — [p^hΔl]

[b] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, द्वयोष्ठय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति — [bΔdʒar], [kiṭab]

[b^h] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, द्वयोष्ठय, स्पर्शी ।

उदाहरणको निम्ति — [b^hΔl]

[m] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, द्वयोष्ठय, नासिक्य ।

उदाहरणको निम्ति — [mΔ]

[j] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, तालव्य, अन्तःस्थ ।

उदाहरणको निम्ति — [k^hajoj]

[r] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, वत्स्य, प्रकम्पित ।

उदाहरणको निम्ति — [g^har]

[ɽ] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, वत्स्य, ताडित ।

उदाहरणको निम्ति [gΔɽnu]

[l] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, वत्स्य, पार्श्विक अन्तःस्थ ।

उदाहरणको निम्ति — [kΔɽunale]

[w] - फोक्सीय, बहिर्गमनात्मक, अल्पप्राण, घोष, द्वयोष्ठय, अन्तःस्थ ।

उदाहरणको निम्ति — [fiawa]

[s] - फोक्सिय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, अघोष, वत्स्य, संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति —[skul]

[f] - फोक्सिय, बहिर्गमनात्मक, महाप्राण, घोष, स्वरयन्त्रमुखी, संघर्षी ।

उदाहरणको निम्ति —[firu], [fiami]

समग्रमा हेर्दा नेपाली भाषामा ६ स्वर चिन्ह, १० द्विस्वर चिन्ह र ३४ व्यञ्जन चिन्हहरू पाइएको छ ।

नेपाली ध्वनिहरूमा पाइएका उपचिन्हहरू निम्न छन्-

[..] — यस चिन्हले दन्त्य स्थानी बुझाउँदछ । यो मुख्य चिन्हको ठिक मुनी लाग्छ ।

[~] — यस चिन्हले अनुनासिक तथा नासिकीकृत गर्छ । यो मुख्य चिन्हको ठिकमाथि लाग्छ ।

३.१.४. नेपाली वर्ण र संवर्ण

भाषिक व्यवस्थामा सबैभन्दा लघुतम एकाई ध्वनि वर्ण हो । यसकै आधारमा वर्ण संवर्ण छुट्याउन सकिन्छ । यसरी छुट्याएर हेर्न सकिन्छ ।

लघुतम युग्म (minimal pairs) वर्ण (phoneme)

kʌl (कल - कलकल तिर्खा लागनु) /k/

kʰʌl (खल — खलखल पसिना आउनु) /kʰ/

gʰʌtta (गट्टा — कलिलो फर्सी) /g/

gʰʌtta (घट्टा — पानीद्वारा चल्ने मकै पिस्ने यन्त्र) /gʰ/

tsʌmkijo (चम्कियो — आकाशमा तारा चम्कनु)	/ts/
tsʰʌmkijo (छम्कियो — कसैलाई पानी छम्कनु)	/tsʰ/
dzuttʌ (जुत्ता — खुट्टामा लगाउने जुत्ता)	/dz/
dzʰuttʌ (झुत्ता — मकै आदिको झुत्ता)	/dzʰ/
tokjo (टोक्यो - टोकनु)	/t/
tʰokjo (ठोक्यो - हिकार्उनु)	/tʰ/
daka (डाका — गाली गर्दा भन्ने शब्द, अथवा चोर)	/d/
dʰaka (ढाका — नेपाली जातिमा प्रचलित वस्त्रको प्रकार)	/dʰ/
tʌn (तान- लुगा तथा गुन्द्री आदि बुन्न लगाइएको तान)	/tʌ/
tʰʌn (थान- कपडा आदिको थान)	/tʰʌ/
ɖami (दामी — राम्रो)	/ɖ/
ɖʰami (धामी- चिन्ता आदि गर्ने धामी)	/ɖʰ/
pʌl (पल — कुनै क्षण/समय)	/p/
pʰʌl (फल- रूखादिमा फलेको फल)	/pʰ/
bʌl (बल — मानिसको ताकत)	/b/
bʰʌl (भल — बर्खायाममा/ पानीझरीमा आउने भल)	/bʰ/
nani (नानी — सानो मानिसको नानी)	/n/

mani (मानी- जाँतोको बिचमा भएको सुइरो)

/m/

माथिका उदाहरणमा लघुतम युग्म छुट्याइएको छ। यसरी रूपमा एउटा वर्ण परिवर्तन हुँदा त्यसको अर्थ नै भिन्न हुन्छ भने त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। लघुतम युग्मको आधारमा नेपालीमा २२ वटा वर्णहरू पाइएको छ।

नेपालीमा भएका वर्णहरूलाई कुनै पनि ध्वनिमा दुई प्रकारको वर्ण आएर पनि अर्थमा भिन्न हुँदैन भने संवर्ण भनिन्छ। उदाहरणको निम्ति

ak^ha

aχa

ap^hu

aϕu

ba^hkʈa

wa^hkʈa

उदाहरणमा [k^h] र [χ] वर्णमा भिन्न छ, [p^h] र [ϕ] वर्णमा भिन्नता छ तर अर्थमा भने भिन्नता रहेको देखिँदैन। यसैले यी वर्णहरू एकार्काका संवर्ण हुन्।

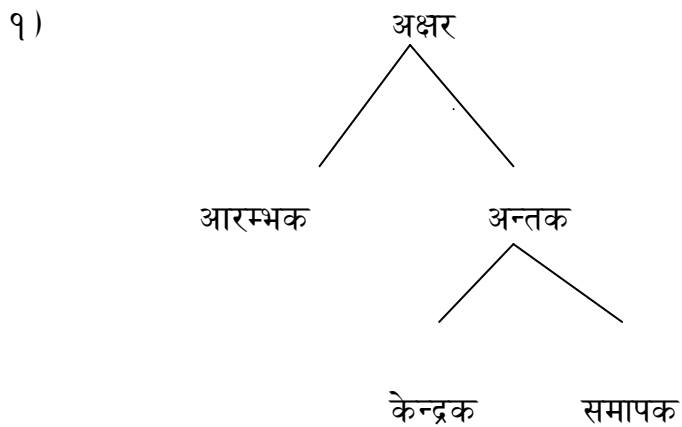
(नोट- उपर्युक्त उदाहरणमा प्रस्तुत गरिएको [χ] र [ϕ] ध्वनिको कसै-कसै नेपाली भाषिक वक्ताले मात्र उच्चारण गर्छन्।)

३.२. अक्षर (SYLLABLE)

एकै श्वास प्रवाहमा उच्चारण भइसक्ने ध्वनि समूहलाई अक्षर भनिन्छ। उच्चारण ध्वनिहरूको श्वास प्रवाह छुट्याउनु सजिलो नभएर कठिन कार्य हुन्छ। यसैले अक्षरलाई संरचनाको आधारमा चिनाउनु उपयुक्त हुन्छ। एउटा अक्षर बन्नका निम्ति आक्षरिक (Syllabic) ध्वनि अनिवार्य हुन्छ। यस आक्षरिक ध्वनि प्रायः स्वर ध्वनि नै रहेको हुन्छ। यस अनिवार्य घटकलाई अक्षरको केन्द्रक भनिन्छ। केन्द्रकका अघि पछि एक वा एकभन्दा बेसी व्यञ्जन आउन सक्छन्। केन्द्रकको अघि आउने व्यञ्जन वा व्यञ्जनहरूलाई

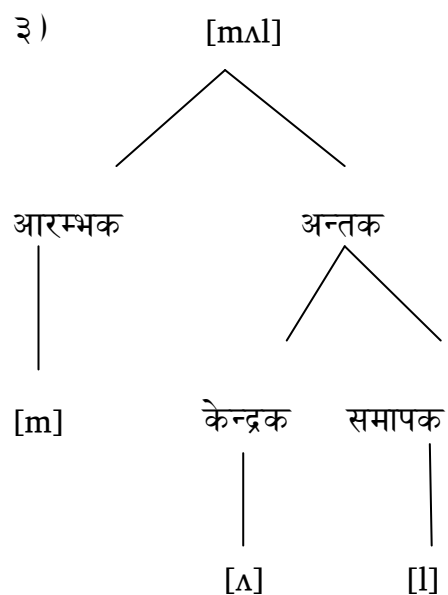
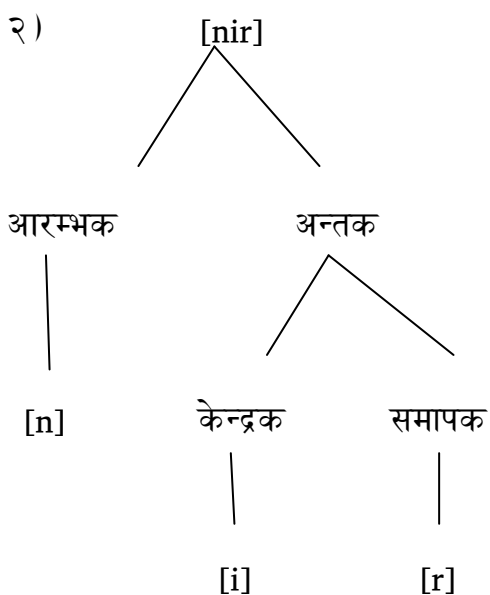
आरम्भक (onset) र केन्द्रकको पछि आउने व्यञ्जन वा व्यञ्जनहरूलाई समापक (coda) भनिन्छ। केन्द्रक र समापकलाई एकै साथ अन्तक (rhyme) भनिन्छ।

तल अक्षर संरचनालाई वृक्षरेखामा देखाइएको छ-



यसरी नै मेरो आफ्नै नाम [nirmʌl] लाई अक्षरीकरण गरी वृक्षा रेखामा हेर्न यसरी सकिन्छ।

[nir.mʌl] मा दुई अक्षरी ध्वनिको स्थिति रहेको पाइन्छ।



यसरी नै प्रचलित नेपालीमा एकाक्षरिक [u:], एक अक्षर [jo], [tjo], [g^har] आदि, द्वाक्षरी [fi.mi], [t̪i.mi], [u.ni] आदि, त्रिाक्षरी [b^haneko], [gareko], [suneko] आदि र पाँच अक्षरी [b^hanisakeko], [garisakeko] आदि पाइन्छ।

एकाक्षरी	jo, tjo, g ^h ar	यो, त्यो, घर आदि
द्वाक्षरी	fi.mi, t̪i.mi, u.ni	हामी, तिमी, उनी आदि
त्रिाक्षरी	ra.d ^h i.ka	राधिका
चाराक्षरी	bi.d̪.ja.la.ja	विद्यालय
पाँचाक्षरी	ga.ri.sa.ke.ko, b ^h a.ni.sa.ke.ko	गरिसकेको, भनिसकेको आदि

तालिका ३.३ अक्षर तालिका।

नेपाली भाषामा मुक्त, बद्ध गरी दुई प्रकारका अक्षर पाइन्छन्। जो माथि उदाहरणमा द्रष्टव्य छ।

नेपाली भाषामा अक्षरीकरण गर्ने प्रक्रियालाई यसरी हेर्न सकिन्छ

१. [u:] – V ऊ
२. [jo] - CV यो
३. [tjo] -CCV त्यो
४. [pjas] -CCVC प्यास
५. [bljaŋ] -CCCVC बल्याङ
६. [jas], [gar] -CVC यस, घर
७. [us] -VC उस
८. [tsjār] -CCVC च्याँर

यी माथिका उदाहरणहरूलाई नेपाली भाषामा आक्षरिकरण गर्ने वा अक्षरको संरचनालाई दर्शाउने सूत्र C^3VC^1 लाई हेर्न सकिन्छ। अर्थात् केन्द्रकको अघाडि व्यञ्जन शुन्यदेखि तिनसम्म र केन्द्रको पछाडि व्यञ्जन शुन्यदेखि एकसम्म आउन सक्छ। तर नेपालीमा एउटा स्वर नआइ अक्षर हुन नसक्ने देखिन्छ। पोखेल (२०००, १६०) अनुसार अक्षर छुट्टीउँदा केन्द्रकमा दुई स्वर पनि आउन सक्ने हुन्छ। त्यस्ता दुईवटा स्वरको संयोगलाई सन्ध्याक्षर (DIPHTHONG) भनिन्छ। उनले यस्ता सन्ध्याक्षर नौ प्रकारको देखाएका छन् तर कतिपय सम्भव तर उपलब्ध नरहेको पनि बताएका छन्।

१. [au], [ai] - Vv
२. [aun], [ain] -VvC
३. [b^hai], [gaũ] -CVv
४. [rauṭ] -CVvC
५. [tsjau] -CCVv
६. [ljain] -CCVvC (पोखेल २०००, १६०)

(यहाँ उनले उदाहरण दिएको छवटा अक्षर मात्रै प्रस्तुत गरिएको छ। उदाहरण उपलब्ध नभएका कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छैन। उनको ९ उदाहरणमध्ये ६ वटालाई मात्र समावेश गरिएको छ।)

अक्षरलाई मुक्त अक्षर (OPEN SYLLABLE) र बद्ध अक्षर (CLOSE SYLLABLE) गरी दुई प्रकारमा छुट्याउन सकिन्छ। अन्त्यमा व्यञ्जन भएको अक्षर बद्ध अक्षर र अन्त्यमा व्यञ्जन नभएर स्वर भएको अक्षरलाई मुक्त अक्षर भनिन्छ।

३.३. भाषिक अभिलक्षण

संरचनावादि भाषाविज्ञान खण्डीय खण्डेत्तर ध्वनितलाई विश्लेषणको निम्न इकाईको रूपमा गरेको पाइन्छ। यस अनुसार नेपालीमा [p] र [b] को भिन्नता घोषत्वको आधारमा मात्र

फरक रहेको पाइन्छ। यसरी नै [b] र [p^h] को बीचमा मा पनि प्राणत्व र घोषत्वको मात्र फरक पाइन्छ। यसरी नै [p], [p^h], [b] हेर्दा सबै ध्वनिहरूमा स्थान, प्रयत्न आदिको भिन्नता पाइन्छ। यही समानता र भिन्नताको आधारलाई अभिलक्षण भनिन्छ। विभेदक अभिलक्षण ती लक्षणाहरू हुन जसको आधारमा भाषिक ध्वनिहरूबीच समानता र भिन्नतालाई छुट्याउन सकिन्छ। अभिलक्षणको उपस्थिति र अनुपस्थितिलाई (+) र (-) चिन्हले छुट्याउन सकिन्छ। यस अध्ययनको निम्ति चमस्की र ह्यालेको विभेदक अभिलक्षणलाई आधार बनाएर नेपाली भाषाको विभेदक अभिलक्षण प्रस्तुत गरिएको छ।

चोमस्की र ह्यालेका विभेदक अभिलक्षण

चोमस्की र ह्याले (१९६८) का विभेदक अभिलक्षणहरू याकोब्सनका विभेदक अभिलक्षण भन्दा केही मौलिक र औचारिक अभिलक्षणमा आधारित छन्। यसमा ध्वनितात्त्विक विशेषताको निम्ति केही अभिलक्षण थपिएका छन् र त्यसको वर्गीकरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

क). मुख्य वर्गीय (Major Class) अभिलक्षण

१. मुखर (Sonorant) – निरन्तर घोषत्व
२. स्वारात्मक (vocalic) -निरन्तर घोषत्वका साथै वायु मार्ग उच्च स्वरको भन्दा साँगुरो नहुने।
३. व्याञ्जनात्मक (consonantal)- वायु मार्गमा मुर्धन्य रेखामा अवरोध पैदा हुने।

ख) विवर अभिलक्षण (Cavity features)

४. उत्थित (coronal) — जिहाफलक तटस्थ भन्दा माथि उठेर उच्चारित हुने।
५. अग्र (anterior)— वर्त्सालालव्य क्षेत्र भन्दा अघि अवरोध भई उच्चारित हुने।

६. उच्च (high)— जिब्रो तटस्थ अवस्थाभन्दा माथि हुने।
७. निम्न (low)— जिब्रो तटस्थ अवस्था भन्दा तल हुने।
८. पश्च (back)— जिब्रो तटस्थ अवस्था भन्दा सङ्कुचित हुने।
९. गोलित (round) — ओठको परिधी साँघुरिने।
१०. वितरित (distributed)— वायु मार्ग सङ्कुचन वायु प्रभावको दिशामा लम्बिने।
११. आवृत (covered)— (स्वरको उच्चारणमा) घोक्रोको भित्ता साँघुरिने र दृढ हुने तथा स्वरयन्त्रमुख माथि हुने।
१२. साँघुरो स्वरयन्त्रमुख (glottal constriction) — स्वरयन्त्रहरूबीच साँघुरो वायुमार्ग हुने।
१३. नासिक्य (nasal) — कोमल तालु तल सर्ने।
१४. पार्श्विक (lateral)— जिब्रोको मध्यभागका दुई छेउ तलतिर फर्कने।
- ग) प्रयत्न अभिलक्षण (manner of articulation features)
१५. प्रवाही (continuant) — श्वासप्रभाव वायुमार्गमा अवरुद्ध नहुने।
१६. तत्कालिक मोचन (instantaneous release) — अवरुद्ध वायुमार्ग इवाट्ट खुल्ने।
१७. हनुमुलीय श्वासप्रभाव (velar suction) — बन्द हनुमुल पछाडी सर्दा मुखभित्रतिर श्वासप्रभाव हुने।
१८. अन्तःस्फोट (implosion) — बन्द स्वरयन्त्रमुखी तलतिर सर्दा मुखभित्रतिर श्वासप्रभाव हुने।

१९. हनुमुलिय चाप (velar pressure) — बन्द हनुमुल अधितिर सरी मुख वाहिरतिर श्वासप्रभाव हुने ।

२०. वहिःस्फोट (ejection) — बन्द स्वरयन्त्रमुख माथितिर सरी मुखबाहिरतिर श्वास प्रभाव हुने ।

२१. दृढ (tense) — मांसपेशी दृढ वा कडा हुने ।

घ) स्रोत अभिलक्षण (source features)

२२. उच्च उपस्वरयन्त्रमुखी चाप (heightened subglottal pressure) — उपस्वरयन्त्रमुखी मांसपेशीय दृढताले उच्चमा स्वरतन्त्रप पैदा गर्ने ।

२३. घोष (voiced) — स्वरयन्त्रमुखीमा कम्पन्न हुने ।

२४. कर्कश (strident) — सतह, श्वासप्रभावको दर र उच्चारण विन्दुमा श्वासप्रभावको कोणको कारण उत्पन्न हल्ला (संघर्षी र स्पर्श संघर्षी ध्वनिमा) ।

ङ) छान्दिक अभिलक्षण (prosodic features)

२५. बलाघात (stress)

२६. सुर (pitch)

२७ मात्रा (length)

स्वर वर्णको विभेदक अभिलक्षण तालिका

	i	e	a	Λ	o	u
मुखर	+	+	+	+	+	+
स्वरात्मक	+	+	+	+	+	+

व्यञ्जनात्मक	-	-	-	-	-	-
उत्थित	-	-	-	-	-	-
अग्र	+	+	-	-	-	-
उच्च	+	-	-	-	-	+
निम्न	-	-	+	-	-	-
पश्च	-	-	+	+	+	+
गोलित	-	-	-	-	+	+
अगोलित	-	-	-	-	-	-
वितरित	-	-	-	-	-	-
अनुनासिक	-	-	-	-	-	-
पार्श्विक	-	-	-	-	-	-
प्रवाही	-	-	-	-	-	-
तत्कालिक	-	-	-	-	-	-
मोचन	-	-	-	-	-	-
घोष	+	+	+	+	+	+
महैप्राण	-	-	-	-	-	-

तालिका ३.४ स्वर विभेदक अभिलक्षण। स्रोत - योगेन्द्र प्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, सन् ,
भाषाविज्ञान, कीर्तिपुर, न्यू हिरा बुक्स इन्टर प्राइजेज।

चौथो अध्याय

दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन

४.० परिचय

यस अध्यायको मुख्य आकर्षण फाई फिचर (**Phi Features**) अर्थात पुरुष, वचन लिङ्गको व्याख्यात्मक अध्ययन रहेको छ। साथै काल, पक्ष र भावको पनि वर्णन गरिएको छ। यस अध्ययनको तथ्य अघिबाटै जनाए अनुसार क-वर्ग र ख-वर्गको आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१ फाई फिचर (Phi feature)

४.१.१ नेपालीमा पुरुष

कुनै पनि स्थितिमा, कुनै कुरा भइरहेको समयमा, बोलचालको निमित्त सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटीलाई नै पुरुष भन्ने गरिन्छ, जसले कुरा गरिरहेछ त्यस (वक्ता)-लाई प्रथम पुरुष, जो कुरा सुनिरहेछ त्यस (श्रोता)-लाई द्वितीय पुरुष र जसको विषयमा कुरा भइरहेछ वा जसले कुराकानीमा सहभागी जनाएको छैन त्यसलाई तृतीय पुरुष भन्ने चलन रहेको छ। उदाहरणको निमित्त

एकवचन

बहुवचन

(१)

(क) [mʌ]

[fami]

(ख) [mo]

[famifʌru]~ [fiameru]

नेपालीका कतिपय वक्ताले प्रथम पुरुष एकवचनलाई [mʌ] प्रयोग गर्छन् जसलाई क-वर्गमा राखिएको छ। दार्जिलिङ सिक्किमका वक्ताहरूमा [mo] शब्दको पनि प्रयोग भएको

पाइन्छ। यसको अर्थमा कुनै फरक नभएर उच्चारण ध्वनि [-ʌ] को परिवर्तन भएर [-o] भएको देखिन्छ। [mʌ] र [mo] दुवै रूप प्रथम पुरुष एकवचनका समरूप हुन। यसरी नै नेपाली क-वर्गका वक्ताहरूले प्रथम पुरुष बहुवचनमा [fiami] रूपको प्रयोग गरेको पाइन्छ। दार्जिलिङ-सिक्किमका प्राय जस्ता वक्ताले [fiamifiʌru] र [fiameru] जस्ता शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ। [fiamifiʌru] र [fiameru] रूप उच्चारणको आधारले परिवर्तित भएको छ। [fiami] ध्वनिले स्वतः बहुवचन बुझाए तापनि दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषामा पाइने [fiamifiʌru] र [fiameru] जस्ता रूपको [fiʌru] ध्वनिको उच्चारणले केही सीमित अर्थ जनाएको पाइन्छ। माथि बताए अनुसार ख- वर्गमा पर्ने वक्ताहरूको पनि [fiʌru] प्रत्यय जोडिए पछि भिन्न-भिन्न अर्थ सङ्केत गरेको पाइन्छ।

(२) fiami bʌdʒar dzantsʰũ

1P.PL bazaar go NON PAST

हामी बजार जान्छौं।

(३) fiameru bʌdʒar dʒantsʰũ

1P.PL bazaar go NON PAST

हामेरू बजार जान्छौं।

माथि दिएको उदाहरण २ मा सीमित सङ्केत मात्र दिएको पाइन्छ। यहाँ हामी बजार जान्छौं भन्दा वक्ता र वक्तासँग भएका अन्य व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ। त्यसरी नै उदाहरण ३ मा रहेको [fiameru] शब्दले वक्तासँग रहेका र अन्य पनि भन्ने बुझिन्छ।

द्वितीय पुरुष

द्वितीय पुरुषमा वचन साथै आदरार्थीमा भिन्नता पाइन्छ।

निम्न आदरार्थी

	एकवचन	बहुवचन
क	[t̪ʌ̃] ~ [t̪ʌ],	[t̪ʌ̃ɦɪɾu] ~ [t̪ʌɦɪɾu],
ख	[t̪o] ~ [t̪õ],	[t̪oɦɪɾu] ~ [t̪õɦɪɾu]

मध्य आदरार्थी

क	[t̪imi]	[t̪miɦɪɾu]
ख		[t̪imarɪ] ~ [t̪imerɪ]

उच्च आदरार्थी

क	[t̪ɒpai],	[t̪ɒpaiɦɪɾu]
ख	[t̪ɒpāi] ~ [t̪ɒbɒi] [t̪ɒpāi] ~ [t̪ɒpai]	[t̪ɒpāiɦɪɾu] ~ [t̪ɒpaiɦɪɾu] [t̪ɒpāiɦɪɾu] ~ [t̪ɒbɒiɦɪɾu]

तालिका ३.१ — द्वितीय पुरुष।

दार्जिलिङ सिक्किमको प्रचलित नेपाली भाषाको द्वितीय पुरुषलाई तिन प्रकारले हेर्न सकिन्छ निम्न आदरार्थी, मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थी। दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषामा द्वितीय पुरुषमा राजकीय भाषाको प्रयोग भएको पाइँदैन। दाहाल र पोखेलको अध्ययनमा यस कुराको पनि चर्चा गरिएको छ। द्वितीय पुरुषमा पनि एक वचन तथा बहुवचनमा विभिन्न रूपहरू देखापरेका छन्। नेपाली भाषामा पनि द्वितीय पुरुष एकवचनका विभिन्न रूप देखिएको छ। क-वर्गका वक्ताहरूले [t̪ʌ̃] ~ [t̪ʌ] जस्ता रूप प्रयोग गरेको पाइन्छ

भने, माथि बताए झै ख-वर्गका वक्ताहरूले [t̪o]~[t̪õ] जस्ता रूपहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ।

त्यसरी नै मध्य आदरार्थी एकवचनमा [t̪imi] पाइएको छ भने बहुवचनमा विभिन्न रूपहरू पाइन्छन्। द्वितीय पुरुष उच्च आदरार्थी एकवचनमा पनि (क) र (ख) गरी छुट्याएर हेर्न सकिन्छ। यहाँ ख-वर्गको ध्वनि कहीं अनुनासिक भएको देखिन्छ भने, कहीं [p] को ठाउँमा [b] ध्वनिको जस्तै उच्चारण भएको पाइन्छ।

समग्रमा हेर्नुपर्दा दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपालीमा द्वितीय पुरुषलाई एकवचनबाट बहुवचन बनाउनका निम्ति मात्र [fiʌru] प्रत्यय जोडिएको देखिन्छ। तर द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थीमा बहुवचन हुँदा [fiʌru] प्रत्ययको विकृत रूप भएर तथा परिवर्तन भएर [t̪imaru]~[t̪imeru] जस्ता रूपहरू पाइन्छन्। नेपालीमा [t̪ɛ̃], [t̪imi], [t̪ɛ̃pai] जस्ता रूपको मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ।

तृतीय पुरुष

निम्न आदरार्थी

	एकवचन	बहुवचन
क	[u]	[uneru]
ख		[ũɖeru]~[uɖeru]~ [unjaru]
क	[t̪jo]	[t̪ineru]
ख		[t̪iɖeru]~[t̪iɖ ^h eru]~ [t̪injaru]

क	[jo]	[ineru],
ख		[iḍeru] ~ [iḍ ^h eru] ~ [injaru]

मध्य आदरार्थी

	एकवचन	बहुवचन
क	[uni]	[unifɪɾu]
ख		[ũḍeru] ~ [ũḍ ^h eru] [uneru] ~ [unjaru]
क	[tini]	[ṭinifɪɾu]
ख		[ṭiḍeru] ~ [ṭineru] [ṭiḍ ^h eru] ~ [ṭinjaru]

उच्च आदरार्थी

एकवचन	बहुवचन
[ufiã]	[ufiãfɪɾu]
[wfiã]	[wfiãfɪɾu]
[fiɳdʒur]	[fiɳdʒurfɪɾu]

तालिका ३.२- तृतीय पुरुष

तृतीय पुरुषमा पनि दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषामा तिन प्रकारका व्यवस्था देखिन्छ। यसलाई पनि निम्न आदरार्थी, मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थीको रूपमा हेर्न सकिन्छ। निम्न आदरार्थी [u], [tjo], [jo] जस्ता रूपले बुझाउँदछ। तृतीय पुरुष एकवचनमा क-वर्ग र ख-वर्गका वक्ताहरूमा एकै प्रकारका प्रयोगहरू पाइए तापनि बहुवचन हुँदा त्यसमा केही भिन्नता रहेको पाइन्छ। यहाँ [u] रूपले कसैलाई (निश्चित व्यक्ति वा वस्तुलाई) सङ्केत गरेको हुन्छ।

मध्य आदरार्थी [uni], [tini] जस्ता रूपले बुझाउँदछ र उच्च आदरार्थी [ufiã], [wfiã] जस्ता रूपले बुझाउँदछ, जसलाई सम्बन्ध वा घनिष्टताअन्तर्गत वक्ताहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। तृतीय पुरुषमा बहुवचन हुँदा [fiaru] प्रत्ययको आगमन भएको देखिन्छ। एकवचनबाट बहुवचन बनाउने प्रक्रियामा ख-वर्गका वक्ताहरूको उच्चारणमा [fi]-को लोप भएर [e] कहीं [de] कहीं [d^he] र कहीं [ja] जस्ता रूप भएको पाइन्छ। एउटा महत्व कुरा के छ भने [jo] रूपको बहुवचन हुँदा [ineru], [id^heru]~ [id^heru]~ [injaru] जस्ता रूपहरू भएको पाइन्छ। यहाँ पनि एकवचनबाट बहुवचन हुँदा वा दुई रूप मेल हुँदा आन्तरिक परिवर्तन भएको देखिन्छ। ख-वर्गमा राखिएको सबै रूपको प्रयोग सबै वक्ताहरूले गर्दैनन्।

नेपाली भाषामा एउटा यस्तो रूप रहेको छ त्यो प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा आउन सक्छ।

एकवचन

बहुवचन

[ãp^hu] ~ [aɸu]

[ãp^hufiaru] ~ [aɸufiaru]

दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपालीमा [ãp^hu] रूपको प्रयोग प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा भएको पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति

(४) āp^hu t̪Λ ʌg^haijo

आँफू त अघाइयो

(५) āp^hule k^haijo ke

आँफूले खाइयो के

(६) ama ts̃i ap^hu maṭr̃ʌi k^hane bani r̃ʌts^hʌ ani ts^hora ts^hori b^hokle
mʌrdʌinan

आमा चही आँफू मात्रै खाने बानी रछ अनि छोरा छोरी भोकले मर्दैन।

[āp^hu] रूपको प्रयोग घनिष्ठ व्यक्तिसँग मात्र हुने गरेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ- सिक्किमको नेपाली भाषामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा एकवचन र बहुवचनको भिन्नता पाइन्छ। प्रथम पुरुषमा यो भिन्नता सत्विक रूपमा हुन्छ। जस्तै — प्रथम पुरुष एकवचनमा mʌ र प्रथम पुरुष बहुवचनमा fiami। माथि दिइएको उदाहरण १ र २ दुईको आधारमा fiʌru लाई पनि बहुवचन सूचकको रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। दोस्रो पुरुषमा आदरार्थिको आधारमा देखाइएको छ। तेस्रो पुरुषमा आयाम (Dimension) र आदरार्थिको आधारमा भिन्नता भएको पाइन्छ।

४.१.२ नेपालीमा वचन

नाम (नाम र सर्वनाम)-को सङ्ख्यालाई बुझाउने व्याकरणिक कोटि वचन हो। वचन विश्वका सम्पूर्ण भाषाहरूमा रहने एउटा व्याकरणिक कोटि हो। नेपाली भाषामा वचन दुई प्रकारको पाइन्छ भने अन्य कतिपय भाषामा तिनवटा वचन रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषामा वचनलाई धेरै प्रकारले हेर्न सकिन्छ। जसलाई क-वर्ग र ख-वर्गका वक्ताहरूको रूपमा राखिएको छ। क-वर्गका वक्ताहरूको उच्चारणमा ओकरान्तबाट बहुवचन हुँदा आकारान्त भएको देखिन्छ।

क- वर्गमा रहेका वक्ताहरूको उच्चारणलाई हेर्दा-

(७) (क)

एकवचन	बहुवचन
keto	keta
केटो	केटा
kalo	kala
कोलो	काला
ts ^h oro	ts ^h ora
छोरो	छोरा

दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषामा ख-वर्गमा राखिएका वक्ताहरूको उच्चारणमा आकारान्त शब्द बहुवचन हुँदा —हरू प्रत्यय जोडिएको पाइन्छ।

(ख)

एकवचन	बहुवचन
keta	ketaɦaru
केटा	केटाहरू
pat ^h a	pat ^h aɦaru

पाठा	पाठाहरू
d ^h uŋga	d ^h uŋgaɦaru
ढुङ्गा	ढुङ्गाहरू

नेपालीमा तिमी, उनी जस्ता सर्वनामको पछि —हरू [ɦaru/eru] प्रत्यय जोडिएर नै बहुवचन हुने गरेको पाइन्छ। माथि पुरुष चिनाउँदा बताएजस्तै एकवचनमा क-वर्ग र ख-वर्ग दुवै वर्गका वक्ताहरूको उच्चारणमा एकै प्रकारका रूपहरू पाइन्छन् भने बहुवचन हुँदा विभिन्न (माथि नै देखाइएकोछ) रूपहरू पाइन्छन्। यहाँ उदाहरणमा क-वर्गका वक्ताहरूको ध्वनिलाई मात्र लिएको छ।

(८) एकवचन	बहुवचन
ɦimi	ɦimeru
तिमी	तिमीहरू
uni	uneru
उनी	उनेरु
ɦapai	ɦpaiɦaru
तपाईं	तपाईंहरू
ɦjo	ɦineru
त्यो	तिनेरु आदि।

कुनै नाम बहुवचन हुँदा ɦaru प्रत्यय मात्र जोडिएको पाइन्छ।

bibek	bibekɦaru
-------	-----------

विवेक	विवेकहरू
siṭa	siṭafiṭaru
सीता	सीताहरू
bʌdʒar	bʌdʒarfiṭaru
बजार	बजारहरू आदि।

नाम वा सर्वनामसँग कुनै क्रियासँग आउँदा ख-वर्गका वक्ताहरूकोमा बहुवचन भएको देखिँदैन

एकवचन	बहुवचन
b ^h ai ajo	b ^h ai fiṭaru ajo
भाई आयो	भाईहरू आयो।
u ajo	uneru ajo
उ आयो	उनेरु आयो।
keta ajo	keta fiṭaru ajo
केटा आयो	केटाहरू आयो।
gai kuḍjo	gai fiṭaru kuḍjo
गाई कुद्यो	गाईहरू कुद्यो। आदि।

नेपाली भाषाविज्ञानमा fiṭaru बहुवचन सूचकको रूपमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ। उदाहरणतः किताब (एकवचन) र किताबहरू (बहुवचन) मानिएको छ। यस उदाहरणमा बहुवचन एउटै किताबको अनेकौं प्रति अथवा भिन्ना-भिन्नै किताबलाई बुझाउँदछ। तर

केही उदाहरणले fiAru को बेगलै प्रस्तुति गरेको हुन्छ। उदाहरणतः विवेक आयो र विवेकहरू आयो। पहिलो उदाहरणले विवेक मात्र आएको बुझाएको छ भने दोस्रो उदाहरणले विवेकहरू भन्नाले धेरै विवेक होइन विवेक र उसका साथीहरू भन्ने बुझाउँदछ। यस प्रकारको बहुवचनलाई एसोसिएटिभिटी (ASSOCIATIVITY) बहुवचन भनिन्छ।

४.१.३ नेपालीमा लिङ्ग

लिङ्ग नामपदको वर्गीकरण गर्ने व्याकरणिक कोटि हो। अनि यसको आधारमा नामसित अन्य व्याकरणिक कोटीहरूको पदसङ्गति हुनेगर्दछ। लिङ्ग एउटा व्याकरणिक अभिलक्षण हो जसले नाममा रहेको भाले पोथी छुट्टाउने कार्य गरेको हुन्छ।¹⁵ प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा लिङ्गको अर्थ भाले, पोथी वा अन्यलाई जनाउने व्याकरणिक कोटी वा त्यसतो शब्द वा रूप¹⁶ भनिएको छ। कुनै भाषामा लिङ्गको वर्गीकरण जैविक लिङ्ग आधार छ भने कुनै भाषामा मानवीय र मानवेत्तरको आधारमा छुट्याएको हुन्छ र कुनै भाषामा जीव निर्जीवको आधारमा लिङ्ग भेद गरिएको हुन्छ। नामपदको वर्गीकरण गर्न व्याकरणिक कोटिको वर्गीकरण पनि गरिएको पाइन्छ। उदाहरणतः संस्कृतमा लिङ्गलाई तिन भेदमा छुट्याइएको छ- पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग। यसरी नै हिन्दी भाषाको उदाहरणलाई लिन सकिन्छ-

क). सृजना आ रही है।

ख). मनोज आ रहा है।

¹⁵योगेन्द्र प्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, सन् २००२, *भाषाविज्ञान*, कीर्तिपुर: न्यू हिरा बुक्स इन्टर प्राइजेज, पृ. 1

¹⁶ हेमङ्गराज अधिकारी, र वद्विबिशाल भट्टराई, *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाण्डौ: विद्यार्थी प्रकाशन प्राइवेट लि, पृ ८७९।

ग). बस आ रहा है।

घ). ट्रेन आ रही है।

माथिको उदाहरण क र घ मा एकै प्रकारको पदसङ्गति देखिन्छ। यसलाई हिन्दी भाषाविज्ञानमा स्त्रीलिङ्ग मानिएको छ। सृजना जैविक रूपमा पनि स्त्री नै हुन् तर ट्रेन जैविक रूपमा स्त्री नभए तापनि हिन्दी भाषाविज्ञानले व्याकरणिक रूपमा स्त्री नै मानेको छ। उदाहरण ख र ग का मनोज र बस पनि सही आधारमा पुलिङ्ग मानिन्छ। तसर्थ जैविक लिङ्गका आधारमा मात्र भाषामा लिङ्ग व्यवस्थाको विभाजन गरिएको हुँदैन।

नेपालीमा पदसङ्गतिको आधारमा लिङ्ग विभाजन गरिएको पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति-

(९) keti ai

3P.SG.FEM. Came

केटी आई।

(१०) keto ajo

3P.SG.MAS.CAME

केटो आयो।

(११) gaṛi ajo

3P.SG.MAS CAME

गाडी आयो।

(१२) tren ajo

3P.SG.MAS CAME

ट्रेन आयो

(१३) gai ajo

3P.SG. MAS CAME

गाई आयो ।

(१४) goru ajo

3P.SG.MAS CAME

गोरू आयो ।

माथि दिएको उदाहरणमा केटो र गोरू जैविक रूपमा पुलिङ्ग हुन्। यसरी नै केटी र गाई जैविक रूपमा स्त्रीलिङ्ग हुन्। ट्रेन र बस निर्जीव प्राणी हुन्। पारम्परिक व्याकरणहरूमा यी निर्जीव प्राणीहरूलाई नपुंसकलिङ्ग पनि मानिएको छ। यस्तै उदाहरणहरूको आधारमा नेपालीमा दुई प्रकारको लिङ्ग छुट्याइएको पाइन्छ। स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतर लिङ्ग।

स्त्री लिङ्ग

मानवीय स्त्रीलाई नेपालीमा स्त्रीलिङ्ग भित्र राखिएको पाइन्छ। नेपालीमा स्त्रीलिङ्ग पदसङ्गतिको आधारमा छुट्याइएको पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति माथि दिइएको उदाहरण ९ लाई स्त्रीलिङ्ग भन्न सकिन्छ।

स्त्रीइतरलिङ्ग

यस कोटिभित्र मानवीय पुलिङ्ग र मानवेतर सबै पर्दछन्। मानीव पुलिङ्ग र मानवेतर शारीरिक संरचनाले स्त्री नै भए पनि भाषिक अभिव्यक्तिमा पुलिङ्ग नै हुने गरेको पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति माथि दिइएको १०, ११, १२, १३, १४ लाई लिन सकिन्छ।

दार्जीलिङ-सिक्किमको नेपाली भाषाका तथ्यहरूलाई लिएर अध्ययन गर्न हो भने लिङ्ग भेद छुट्याउन गाह्रो हुन्छ। विभिन्न व्यक्तिहरूले आ-आफ्नै प्रकारले विशेष क्षेत्रगत, समुदायगत, उमेरको आधारमा लिङ्गको भेद रहेको पाइन्छ। क-वर्ग वक्ताहरूको भाषामा दुई प्रकारको लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ। तर ख-वर्गका वक्ताहरूको भाषामा नेपालीमा लिङ्गको भेद नै रहेको पाइँदैन। क्षेत्रगत आधारमा हेर्नु हो भने कुनै-कुनै क्षेत्रमा लिङ्गलाई छुट्याएर भाषाको प्रयोग गरिन्छ। अन्य वक्ताहरू (जो ख- वर्गमा पर्छन्) -मा लिङ्ग भेद रहेको देखिँदैन। विशेषगरी आजका युवापिढीवर्गमा यस प्रकारका भेदहरू पाइन्छ।

उदाहरणको निम्ति हेर्न सकिन्छ-

(१५) (क)

क). b^hai g^har ajo

3P.SG.MAS. HOME CAME. PAST

भाइ घर आयो।

ख). b^hini b^hadzar g^hai

3P.SG.FEM. MARKET GO.PAST

बहिनी बजार गई।

ग). ro^hian le kiṭab p^harjo

3P.SG.MAS.ERG. BOOK READ.

रोहनले किताब पढ्यो।

घ). k^hrunale giṭa p^harji

3P.SG.FEM.ERG. GEETA READ

करुनाले गीता पढी।

ङ). keta ḥ^haru le b^haṭ k^hae

3P.PL.MAS.ERG. RICE EAT

केटाहरूले भात खाए ।

च). keti fɪɾu le b^haɽ k^hae

3P.PL.FEM.ERG. RICE EAT

केटीहरूले भात खाए ।

छ). ram le g^hās katjo

3P.SG.MAS.ERG. GRASS CUT

रामले घाँस काट्यो ।

ज). siṭa le g^hās kati

3P.SG.FEM.ERG. GRASS CUT

सीताले घाँस काटी ।

झ). mali gai kuḍjo

3P.SG.MAS.ADJ COW RUN

माली गाई कुद्यो ।

ञ). male goru kuḍjo

3P.SG.MAS.ADJ OX RUN

माले गोरु कुद्यो ।

ट). gaṛi ajo

3P.SG.MAS. CAME

गाडी आयो ।

माथि दिएका उदाहरणमा भाइ, केटा, गोरु, भाले आदि जैविक पुलिङ्ग हुन् भने गाई, सीता, करुना, बहिनी जैविक रूपमा स्त्री हुन्। गाडी निर्जीव प्राणी हो। त्यसैले नपुंसकलिङ्गलाई पनि पारम्पारिक व्याकरणले मानेको पाइन्छ ।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले पदसङ्गतिको आधारमा नेपाली लिङ्ग विभाजनलाई दुई प्रकारमा छुट्याएको पाइन्छ। माथिको क, ग, ड, छ, झ, ज, ट, एक भागमा राख्न सकिन्छ। त्यसरी नै ख, घ, च र ज का उदाहरणहरूलाई एक भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ। माथिको उदाहरणमा के थाहा लाग्छ भने नेपाली भाषामा स्त्रीलिङ्ग कुनै मानवीय स्त्री क्रियासितको पदसङ्गति भएरमात्र लिङ्गमा भिन्नता हुने गर्दछ। मानवीय पुलिङ्ग र निर्जीवमा एकै प्रकारको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसैले मानवीय स्त्रीसित भएको पदसङ्गतिको आधारमा नेपाली भाषामा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइत्तर लिङ्ग हुने गर्दछ।

सिक्किम-दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको लिङ्ग विभाजन व्यवस्थालाई विश्लेषण गर्दा माथि बताइए अनुसार ख-वर्गमा राखेर हेर्न सकिन्छ, जसको उदाहारण निम्नलिखित छ-

(१६) ख-

क). $\text{didi g}^h\text{ar ajo}$

3P.SG.FEM. HOME CAME

दिदी घर आयो।

ख). $\text{b}^h\text{ai f}^h\text{aru g}^h\text{ar aekotsa}$

3P.PL.MAS. HOME CAME

भाइहरू घर आकोछ।

ग). $\text{dadzu b}^h\text{adz}^h\text{ar glen}^h$

3P.SG.MAS. MARKET GO

दाजु बजार गएन।

घ). $\text{b}^h\text{fini f}^h\text{aru b}^h\text{adz}^h\text{ar gl}^h\text{eko tsa}$

3P.PL.FEM. MARKET GO

बहिनीहरू बजार गाको छ।

माथिको उदाहरणहरूमा पदसङ्गतिमा भिन्नता आएको छैन। जैविक स्त्री, पुलिङ्ग र निर्जीवमा एकैप्रकारको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानमा यस प्रकारको भाषालाई लिङ्गविहिन भाषा (Genderless Language) भनिन्छ। ख-वर्गको नेपालीमा पदसङ्गतिको आधारमा लिङ्ग विभाजन नभए तापनि शाब्दिक रूपमा लिङ्ग चिनाउने शब्दहरू रहेको पाइन्छ।

नाम र विशेषणमा आधारमा हर्दा लिङ्ग भेदक सूचकहरू नेपाली भाषामा पाइन्छ।

उदाहरणको निम्ति-

(१७)

kali keti

काली केटी।

kalo keta

कालो केटा।

raṭo rumal

रातो रुमाल।

paṅre ~ paṅri gaī

पाङ्ग्रे/पाङ्ग्री गाई।

paṅre goru

पाङ्ग्रे गोरु।

साधारणतः नेपालीमा दुई भिन्न-भिन्न वक्ता अनुरूपको भेदहरू पाइन्छ। गाउँ बस्तीमा रहेका बाहुन-छेत्री समुदायका वक्ताहरूमा मानवीय तथा मानवेत्तरमा पनि लिङ्ग भेद देखिन्छ। जस्तै

१८.

[kali gai lɔɽi]

काली गाई लडी।

[ama ain]

आमा आइन।

[bɫini ai]

बहिनी आई।

[kalo goru lɔɽjo]

कालो गोरू लड्यो।

[baba ae]

बाबा आए।

[b^hai ajo]

भाई आयो।

यस उदाहरणमा मानवीय र मानवेत्तर दुवैमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङलाई छुट्याएको पाइन्छ। तर कतिपय वक्ताहरूको उच्चारणमा भने लिङ्ग भेद रहेको देखिँदैन। त्यसैले गर्दा युवावर्गका वक्ताहरूको उच्चारणमा पनि लिङ्ग विषय विभिन्न भेदहरू पाइन्छन्।

४.२ आयम (Dimension)

आयाम एक व्याकरणिक कोटि हो जसले वक्ताको छेउ वा टाडा भन्ने बुझाउँदछ। धेरै भाषाहरूमा आयमलाई सर्वनामको रूपमा पनि लिएको पाइन्छ। नेपाली भाषामा आयमको उदाहरणको यसरी हेर्न सकिन्छ।

jo - SG. PRX

यो

tjo - SG . DST

त्यो

ji - PL. PRX

यी

ti -PL. DST

ती

jãña - SG .PRX

यहाँ

ñiña - SG. DST

त्यहाँ

माथिको उदाहरणमा यो-ले वक्ताको नजिक वा छुन सक्ने एकवचनलाई बुझाउँदछ। त्यो-ले वक्तादेखि टाडाको (जसलाई वक्ताले देखाउन मात्र सक्छ) एकवचनलाई बुझाएको छ। यी-ले वक्ताको नजिक (छुन सक्ने ठाउँमा)-मा भएका बहुवचनलाई बुझाउँदछ। त्यी-ले वक्तादेखि टाडा रहेको जसलाई वक्ताले छुन नसकेर देखाउन मात्र सक्छ र बहुवचन पनि बुझाएको छ। यसरी याँहा-ले वक्ताको छेउमा रहेको स्थानलाई बुझाउँद छ भने त्यहाँले वक्तादेखि टाडा भएको स्थानलाई सूचित गरेको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा नेपालीमा निकटवर्ती र दूरवर्ती गरी दुई प्रकारको आयाम पाइन्छ।

४.३ नेपालीमा काल, भाव र पक्ष

काल

समयको व्याकरणीकरणलाई काल भनिन्छ। कुनै पनि घटना, स्थिति आदिलाई समयमा माप्न सकिन्छ, त्यही समयलाई व्याकरणीकरण गरी सर्गादिको रूपले सूचित गरिन्छ।

त्यस सर्ग आदिलाई काल सूचक मानिन्छ। वक्ताले बोलेको समयलाई कथन समय (speech time) भनिन्छ। कथन समय भन्दा अगाडि घटेको घटनालाई भूतकाल भनिन्छ भने कथन समय भन्दा पछाडि घटेको घटनालाई भविष्यत् काल भनिन्छ। घटना घटेको समयलाई घटित समय (event time) भनिन्छ।

घटित समय > कथन समय (भूतकाल)

कथन समय = घटित समय (वर्तमानकाल)

कथन समय < घटित समय (भविष्य काल)

अर्थात् वक्ताको कथन समयभन्दा अघि घटनाको घटित समय छ भने भूतकाल, कथन समय र घटनाको घटित समय सँगसँगै छ भने वर्तमान काल र घटनाको घटित समय कथन समयभन्दा पछि छ भने भविष्यत् काल भनिन्छ।

प्रत्ययको आधारमा नेपाली भाषामा दुई प्रकारको काल पाइन्छ— भूतकाल र अभूतकाल। तृतीय पुरुष एकवचन पुलिङ्गी क्रिया पदमा [jo] प्रत्यय लागेको क्रिया पदले जहिले पनि बितिसकेको घटनालाई बुझाउँदछ। उदहारणको निम्ति-

(१९) hɔri ajo

3P.SG.MAS came .PAST

हरि आयो।

(२०) u lɔtjo

3P.SG. MAS. Fall .PAST

उ लड्यो।

उपर्युक्त उदाहरण (१९ अनि २०) मा अन्त्यको [jo] प्रत्ययले भूतकाल जनाएको छ। तर तृतीय पुरुष एकवचन पुलिङ्गी क्रियापदमा यो प्रत्यय लागेको छैन भने त्यो घटना जुनै पनि समयमा घटेको बुझ्न सकिन्छ। उदाहरणको निम्ति-

(२१) pani pʌretsh

3p.sg. ran .PAST

पानी परेछ।

(२२) pani pʌrdʌitsh

3p.sg. ran .PRESENT

पानी पर्दैछ।

(२३) pani pʌrnetsh

3p.sg. ran . FUT

पानी पर्नेछ।

भूतकाल

वक्ताको कथन समय भन्दा अघि घटेको घटनाको घटित समयलाई भूतकालले बुझाउँदछ। जस्तै-

(२४) u ajo

3P.SG.Mas came

उ आयो।

(२५) uni ain

3P.SG.FEM came

- उनी आइन ।
- (२६) ma aẽ
1P.SG came
म आएँ ।
- (२७) ʈimi aeu
2P.SG. came
तिमी आयौ ।
- (२८) fiami fiaru aeũ
1P.PL came
हामीहरू आयौ ।
- (२९) ʈmi fiaru aeu
2P.PL. came
तिमीहरू आयौ ।
- (३०) ʈini fiaru ae
3P.PL. came
तिनीहरू आए ।

उपर्युक्त उदाहरणमा तृतीय पुरुष एकवचन दुईवचन र बहुवचनमा अर्थात् उदाहरण २४, २५ र ३० मा क्रमश आएको [jo], [in], [e], [i] जस्ता रूपहरूले भूतकाल बुझाएको छ । त्यसरी नै प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचन अर्थात् उदाहरण २६ र २८ मा देखिएको [ẽ], [jũ] जस्ता रूपले भूतकाल बुझाएको पाइन्छ । उदाहरण २७ र २९ मा देखिएको द्वितीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा देखिएको [eu] ले भूतकाल बुझाएको पाइन्छ । द्वितीय पुरुषमा आदरार्थीको आधारमा पनि काललाई हेर्न सकिन्छ । जो निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

समग्रमा हेर्दा भूतकाललाई छुट्याउने सर्गहरू निम्न तालिकामा वर्णित छन् ।

	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	ẽ	jũ
द्वितीय पुरुष	is, eu, nu b ^h Δjo	eu, nu b ^h Δjo
तृतीय पुरुष	jo, in, i,	e

तालिका — ३.३ भूतकाल ।

अभूतकाल

वक्ताको कथन समय सँगसँगै घटेको घटना तथा कथन समय पछि घटेका घटनालाई बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई अभूतकाल भनिन्छ। माथि बताइएअनुसार वर्तमान र भविष्यत् काल गरी अभूत काललाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। साधारणतः नेपाली भाषामा अभूतकाल अन्त्यमा [-ts^hΔ] लागेर भएको देखिन्छ। यस [ts^hΔ] को अघाडि [-e-] अर्थात ने लाग्ने भविष्यत् काल र नलाग्ने (शून्य रहने) वर्तमानकाल भएको देखिन्छ। उदाहरणको निम्ति

(३१) ram le b^haṭ k^han tsΔ
3P.SG. MAS. ERG. Rice. Eat. Non past
रामले भात खान्छ।

(३२) ram le b^haṭ kfiane ts^hΔ
3P.SG.MAS. ERG. Rice.eat Non Past
रामले भात खानेछ।

(३३) ram le b^haṭ k^hãḍḍai ts^hΔ
3P.SG.MAS.Erg. rice . eat
रामले भात खाँदैछ।

(३४) sita g^hAr ma ts^he
3P.SG.FEM. Home. LTV. FAM. Non Past

सीता घरमा छे।

उपर्युक्त उदाहरणको अन्तमा आएको [ts^hʌ] ले वर्तमानकालिक क्रिया बुझाएको छ। अर्थात कुनै क्रिया हुँदै गरेको सङ्केत दिएको छ। यसरी अन्तको [ts^hʌ] को अघाडि [e] अर्थात ने आएमा भविष्यत् कालिक क्रिया हुँदछ। उदाहरण ३१ देखि ३४ सम्म हेर्दा अभूतकालको निम्ति —छ रूपको प्रयोग नै भएको देखिन्छ। यसरी अन्य रूपलाई पनि निम्न तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ-

	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	ts ^h u	ts ^h ʌũ
द्वितीय पुरुष	ts ^h ʌ, ts ^h ʌs,	ts ^h ʌu
तृतीय पुरुष	ts ^h ʌn, ts ^h in	ts ^h ʌn

तालिका — ३.४ अभूतकाल।

पक्ष

कुनै पनि घटनाको आन्तरिक समयसित सम्बन्ध हेर्ने व्याकरणिक दृष्टिकोणलाई पक्ष भनिन्छ। मुख्यतः पक्ष दुई प्रकारको हुन्छ- सम्पन्न पक्ष र असम्पन्न पक्ष।

सम्पन्न पक्ष

सम्पन्न पक्षले क्रियामा घटेको घटनालाई सिङ्गो रूपमा हरेको हुन्छ। यस पक्षले वाक्यको सम्पूर्ण भागलाई हरेको हुन्छ। यसले विभिन्न समय अन्तरालको संरचनालाई हेर्दैन। यस पक्षले घटनाको सुरुवात, मध्य र अन्त्यको फरक नहेरी सम्पूर्ण रूपले घटनालाई हरेको हुन्छ। यसमा कुनै प्रकारको पक्ष बुझाउने प्रत्यय र कुनै प्रकारको कालबोधक क्रियापद पनि जोडिएको हुँदैन। यो पक्ष केवल भूतकालमा मात्र रहेको हुन्छ। यस सम्पृक्त रूप

अर्थात् भूतकाल र सम्पन्न पक्षलाई 'लुङ' पनि भनिन्छ। प्राचीन ग्रीक वैकरणहरूले यसलाई एओरिस्टि पक्ष मानेका छन् (पोखरेल २००२)। नेपालीमा यस पक्षको निम्न लिखित उदाहरण छन्

(३५) ɦʌri kuɖjo

3P.SG.MAS. Run. PAST. PFV

हरि कुदयो ।

(३६) ramle siɽali kutjo

3P.SG.MAS. ERG. Sita. ACC. Bit. Past. PFV

रामले सीतालाई कुट्यो ।

(३७) mʌ g^hʌr gʌe

1P.SG. home go PAST PFV

म घर गएँ ।

माथिको उदाहरण ३५ र ३६ मा [-jo] रूप देखा परेको छ। यहाँ [-jo]-ले भूतकाल देखाएको पाइन्छ। यसरी ३७ को उदाहरण [e]-ले प्रथम पुरुष एकवचनलाई देखाएको पाइन्छ। समग्रमा यसरी हेर्न सकिन्छ-

-jo = 2P/3P. SG/PI. PAST + PFV

-e = 1P. SG/PI PAST+ PAST PFV

असम्पन्न पक्ष

असम्पन्न पक्षले घटनाको आन्तरिक संरचनालाई आफ्नो आकर्षण बनाएको हुन्छ। असम्पन्न पक्ष भूत अभूत दुवैकालमा हुन्छ। असम्पन्न पक्षमा विभिन्न पक्ष बुझाउने प्रत्यय कालबोधक पदहरू पनि जोडिएका हुन्छन्। यसमा एउटै मात्र धातुमा रहेको हुँदैन। विभिन्न धातुहरू मिश्रित भएको हुन्छ। उदाहरणतः

(३८) fiɹi bɔdzar dza. ɖɹi tsʰɹ

3P.SG.MAS. Market . go. IPFV. NON PAST .

हरि बजैर जाँदैछ।

(३९) siɹa. le bʰaɹ kʰa. ɖɹi tsʰe

3P.SG.FEM . ERG. rice. Eat .IPFV. NON PAST.

सीताले भात खाँदैछ।

(४०) ram . le gʰʌs kat. ɖɹi tʰiɹo

3P.SG.FEM. ERG Grass. Cut IPFV. PAST

रामले घाँस काट्दै थियो।

(४१) usle bʰaɹ kʰiɹa. ɖɹi gareki fiun. tsʰe

3p.PI. ERG. Rice. Eat. IPFV. Do . NON PAST.

उसले भात खाँदै गरेकी हुन्छे।

उपर्युक्त उदाहरण ३८, ३९, ४० र ४१ मा देखिएको रूप [-ɖɹi] असम्पन्न पक्ष भित्रको सातत्यबोधक पक्ष हो। समग्रमा हेर्दा

ɖʌi = 1P/2P/3P. SG/PL. PAST/NON PAST + IPFV.

अर्थात् नेपालीमा प्रचलित -दै रूप प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष, एक वचन, बहुवचन, भूत, अभूतकाल सबै क्रियाहरूमा आउने गर्छ जब असम्पन्न पक्षको सातत्यबोधक रहेको हुन्छ। यसरी -दै रूपले क्रियामा काल, पक्ष, भाव, वचन, लिङ्ग, पुरुषको सम्बन्धलाई देखाएको पाइन्छ।

त्यसरी नै नेपालीमा [ɖʌ], [rʌfiɛ], [ø] पक्ष चिन्हहरू रहेको पाइन्छ। उदाहरण

४२. k^hola baɣi rʌfiɛko ts^hʌ

खोला बगिरहेको छ।

४३. ram dzãɖʌ ts^hʌ

राम जाँदछ।

४४. ram dzan ts^hʌ

राम जान्छ।

माधव पोखरेलले देखाएको पक्षको किसिमको आधारमा यहाँ पक्षलाई हेरिएको हो। तर उनले देखाएको -दो को प्रयोग दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपालीमा त्यति धेरै मात्रमा पाँदैन।

समग्रमा पक्षलाई यसरी तालिकामा लिएर हेर्न सकिन्छ।

पक्ष		रूप
असम्पन्न पक्ष	साधरण	ø
	अभ्यासबोधक	-द [ɖʌ]
		-दै [ɖʌi]

	प्रक्रियाबोधक	
	स्तिथिबोधक	-रहे [rɦe]
सम्पन्न पक्ष		-यो [jo] र —ए [e]

तालिका - ३.५ पक्ष।

नेपालीमा तिन प्रकारका पक्षहरूको पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ। अभ्यस्त पक्ष, पूर्ण पक्ष र अपूर्ण पक्ष।

भाव

क्रियामा वक्ताको विचार, मनोस्थिति, आशय बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई भाव भनिन्छ। नेपाली भाषामा विभिन्न प्रकारका भावहरू पाइन्छन्।

सामान्यार्थक भाव

क्रियामा वक्ताको कुनै प्रकारको सुचना दिने वा कुनै विषयको कथन बुझाउने भाव नै सामान्यार्थक भाव हो। यो भाव जुनै काल, पक्षमा पनि पाइन्छ। उदाहरणको निम्ति

(५९) ram dʒaŋgəl dʒan tsʰɐ
3P.SG.MAS jangal go NON PAST
राम जङ्गल जान्छ।

(६०) kali pɭɽɖɭi tsʰe
3P.PL.FEM. read NON PAST
काली पढ्दै छे।

(६१) bʰai le jo kam gareko tʰijo
3P.SG.MAS. ERG.. work do. PAST
भाइले यो काम गरेको थियो।

उपर्युक्त उदाहरण ५९, ६० र ६१मा राम जङ्गल जाने, काली पढेको र भाइले कुनै काम गरेको सामान्य सूचना दिने कार्य भएको छ। यसैले यहाँ [dzants^hΔ], [-dΔi ts^hΔ] र [-eko] थियोले सामान्य सूचना दिएको पाइन्छ। यसैले यो सामान्यार्थक भाव हो।

प्रश्नार्थक भाव

वक्ताले कुनै पनि जानकारी वा आशय व्यक्त चाहेको कुरा प्रश्नार्थक भावले व्याक्त गरेको हुन्छ। प्रचलित नेपालीमा पाइएका केही प्रश्नार्थक भावहरू यस प्रकारले हेर्न सकिन्छ।

- (६१) ram dzangal dzan ts^h ǎ
3P.SG.MAS jangal go NON PAST ?
राम जङ्गल जान्छ ?
- (६२) kali ke paṛḍai ts^hě
3P.SG.FEM.ADJ. read NON PAST ?
काली के पढ्दै छे ?
- (६३) b^hai le ke kam gart^hjo
3P.SG.MAS. ERG .. work do. PAST
भाइले के काम काम गर्थ्यो ?
- (६४) ram ko sŋg^hΔ gΔjo
3P.SG.MAS. GNTV. ABTV go
राम कोसँग गयो ?

यस उदाहरण ६१, आरोही अनुतान लागेर प्रश्न भएको छ भने ६२ र ६३ मा के प्रश्न सूचक लागेर यी रूपहरूमा प्रश्नार्थक भाव भएको छ। त्यसरी नै उदाहरण ६४ मा को प्रश्न सूचक लागेको छ। यँहा जङ्गल जाने, पढ्ने. काम गरेको तथा कोसँग गएको भन्ने आशय व्यक्त भएको छ। यसरी हेर्दा प्रश्नार्थक भाव नेपाली भाषामा आरोही अनुतान [ǎ] र [ke], [ko] जस्ता सूचकहरूले छुट्याएको हुन्छ।

आज्ञार्थक भाव

कुनै वक्ताको आज्ञा वा अनुरोध बुझाउने भाव नै आज्ञार्थक भाव हो। यो भाव मात्र द्वितीय पुरुषमा देखिन्छ। आज्ञार्थक भावसँग कुनै पक्ष वा काल बोधक रूपहरू प्रस्तुत हुँदैनन्। उदाहरण

- (६५) tã dʒa
 3P.SG LOW HON. Go
 तँ जा।
- (६६) t̥imi dʒau
 2P.SG.HON.go
 तिमी जाउ।
- (६७) timeru dʒao
 2P.PL . HON. go
 तिमेरू जाउ।
- (६८) t̥ɪpai dʒanu fɪos
 3P.SG.HIGH HON go
 तपाईं जानुहोस।
- (६९) t̥ɪpai dʒanu
 3P. SG. HIGH HON. Go
 तपाईं जानु।

माथिको उदाहरण ६५, ६६, ६७, ६८ र ६९ ले साधारण जानु भन्ने आज्ञा गरेको बुझिन्छ। अर्थात् आज्ञा वा अनुरोध बुझाएको देखिन्छ। समग्रमा हेर्दा नेपालीमा आज्ञार्थक भाव बुझाउने रूपहरू [-ø], [-u], [-o], [-nu fɪos] र [-nu] रहेको पाइन्छ।

इच्छार्थ भाव

वक्ताको इच्छा बुझाउने भाव नै इच्छार्थक भाव हो। यस प्रकारको भावमा पनि कुनै प्रकारको काल बोधक रूपहरूको प्रयोग भएको पाइदैन। उदाहरण

- (७०) ma k^haũ
 1P . SG. Eat
 म खाउँ।
- (७१) fi^hameru k^haũ
 1P.PL eat
 हामेरू खाउँ।
- (७२) t̥imeru k^hane
 2P. PL eat
 तिमेरू खाने।
- (७३) t̥ĩpai k^hane
 3P.SG High HON. Eat
 तपाईं खाने।
- (७४) uni fi^haru k^haun
 3P.PL mid HON.eat
 उनीहरू खाउन।
- (७५) t̥ĩpai k^hanu fios
 3P.SG high HON. Eat
 तपाईं खानु होस।
- (७६) u k^haos
 3P.SG.HON . eat
 उ खाओस

(७७) unle k^hae

3P.SG. HON. ERG. Eat

उनले खाए।

माथि दिएको उदाहरण ७० र ७१ को अन्तमा आएको [-ū] -ले वक्ताको इच्छा वा आशय बुझाएको पाइन्छ। ७२ र ७३ मा प्रस्तुत गरिएको [-ne] ले पनि वक्ताको इच्छा व्यक्त गरेको छ। उदाहरण ७४ मा [-un] ले वक्ताको आशय बुझाएको छ भने ७५ मा [-nu fios]ले बुझाएको छ। ७६ मा वर्णित [-os] र ७७ मा [-e] ले पनि वक्ताको आशय बुझाएको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा नेपाली भाषामा इच्छार्थक भाव बुझाउने [-ū], [-ne], [-un], [-e], [-nu fios], [-os] आदि रूपहरू पाइन्छन्।

सम्भावनार्थक भाव

कुनै पनि हुन सक्ने वा हुने सम्भावना रहेको आशयलाई व्यक्त गर्ने भाव सम्भावनार्थक भाव हो। यस भावले कुनै कुराको निश्चय नगरेर अनिश्चय बुझाउँदछ। उदाहरणको निम्ति

(७८) akas ma badal ts^hΛ pani pɹla

आकाशमा बादल छ पानी पर्ला।

(७९) uneru aulan

उनेरू आउलान।

(८०) fiawa tsɹlla

हावा चल्ला।

(८१) uni aulin

उनी आउलिन।

माथि दिएको उदाहरण ७८ मा आकाशमा बादल रहेको कारण पानी पर्ने सम्भावना देखाइएको छ। पानी पर्छ भन्ने कुनै निश्चय गरिएको छैन। त्यसरी नै उदाहरण ७९ मा

उनीहरू आउने सम्भावना वक्ताकोमा रहेको देखिन्छ। ८० मा हावा चल्ला तथा ८१ मा उनी आउलिन भन्ने वक्ताको सम्भावना देखाइएको छ। साधारणतः नेपालीमा [la], [lin], [lan] जस्ता रूपहरूले सम्भावनार्थक भाव बुझाएको पाइन्छ।

अनुमेयार्थक भाव

कुनै क्रिया सम्पन्न भएको अनुमान बुझाउने भाव अनुमेयार्थक भाव हो। यस प्रकारको रूपहरूमा वक्ता प्रत्यक्षदर्शी नभएर क्रियाको अनुमान मात्र गरिएको हुन्छ। उदाहरणको निम्ति

(८२) ɖudʰ umle tsʰʌ

दुध उम्लिएछ। (चुल्हामा पोखिएको छ)

(८३) siʈa ai tsʰʌ

सीता आइछ। (झोला बाहिर छ)

(८४) ram fiʌru aetsʰʌn

रामहरू आए छन्। (दैलो खुल्ला छ)

(८५) ʈimeru ae tsʰʌu

तिमीहरू आएछौ। (पछिबाट थहा पाएको)

(८६) rati pani pare tsʰʌ

राति पानी परेछ। (आगन भिजेको छ)

माथिको उदाहरण ८२ मा चुल्हामा दुध पोखिएको देखेर दुध उम्लिएको अनुमान गरिएको छ, उदाहरण ८३ मा सीताको झोला बाहिर देखेर सीता आएको अनुमान गरिएको छ। यसरी नै ८४ मा दैलो खुल्ला देखेर रामहरू आएको ८५ मा पछि कसैले भनेर थाहा पाएको र ८६ मा आँगन चिसो देखेर राति पानी परेछ भन्ने अनुमान लगाइएको पाइन्छ। त्यसर्थ यी पाँचवटै वाक्यमा विभिन्न अनुमानहरू गरिएको हुँदा यो अनुमेयार्थक भाव भएको

छ। नेपालीमा [ts^hʌ], [ts^hʌn], [ts^hʌu] जस्ता रूपहरूले अनुमेयार्थक भाव बुझाएको पाइन्छ।

दायित्वार्थक भाव

कुनै पनि दायित्व, जिम्मेवारी, कर्तव्य आदि बुझाउने भाव दायित्वार्थक भाव हो। यस प्रकारको भावले कर्ताले कुनै क्रिया गर्नेपने बोध गराएको हुन्छ। उदाहरणको निम्ति

(८७) t̪mi le b^haʈ k^hanu par ts^hʌ

तिमीले भात खानु पर्छ।

(८८) ma dʒanai par ts^hʌ

म जानै पर्छ।

(८९) usle kiʈab paʈnai par ts^hʌ

उसले किताब पनेँ पर्छ।

(९०) soq^h garnai parts^hʌ

शोध गर्ने पर्छ।

(९१) t̪pai bifian aunai par ts^hʌ

तपाईं विहान आउने पर्छ।

माथिका उदाहरणमा गर्नेपने वाध्यतालाई देखाइएको छ। उदाहरण ८७ मा भात खानै पनेँ, ८८ मा जानै पनेँ, ८९ मा किताब पनेँ पनेँ ९० मा शोध गर्ने पनेँ र ९१ मा आउने पनेँ वाध्यता र दायित्व बुझाएको पाइन्छ। नेपालीमा दायित्वार्थक भाव बुझाउने [—nai] र [parts^hʌ] रूप क्रिया रहेको पाइन्छ।

सङ्केतार्थक भाव

कुनै पनि एउटा घटनाको कारणले अर्को घटनाको सङ्केत बुझाउने भावलाई सङ्केतार्थक भाव भनिन्छ। यस प्रकारको भावले एउटा उपवाक्यलाई अर्को उपवाक्यसँग जोडदछ। उदाहरणको निम्ति

(९२) ram ae ma dzan t^hẽ

राम आए म जान्थे।

(९३) pani ae makai lai ramro fiun t^hjo

पानी आए मकै राम्रो हुन्थ्यो।

(९४) asina ae bali bigrantsa

असिना आए बाली बिग्रन्छ।

(९५) kam pae ramro fiun t^hijo

काम पाए राम्रो हुन्थ्यो।

माथिको उदाहरण ९२ मा राम आए मात्र म जाने थिएँ भन्ने सङ्केत देखाएको छ। ९३ मा पानी परिदिए मकै अर्थात् खेती सप्रिने र ९४ मा असिना आए खेती बिग्रने सङ्केत देखाइएको छ। उदाहरण ९५ मा काम पाए राम्रो जीवन विताउन सकिने सङ्केत देखाइएको पाइन्छ। यसका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने यस प्रकारको भावमा कुनै कुनै सङ्केतार्थक एउटा उपवाक्य (करण)-लाई अर्को उपवाक्य (परिणाम)-सँग जोडिएको हुन्छ। यो एउटै वाक्यमा सीमित नरहेर अन्य वाक्यसँग जोडिएको हुन्छ। नेपालीमा सङ्केतार्थक भाव बुझाउने [-e-] रूप रहेको देखिन्छ।

४.४ कारक (CASE)

वाक्यमा आएको नामपद र क्रियाको सम्बन्ध देखाउने रूपलाई कारक भनिन्छ। कारकलाई वाक्यमा नामपदको अर्थ तात्त्विक भूमिकाको रूपमा पनि लिइन्छ¹⁷। माधव पोखरेलले नेपालीमा आधारभूत रूपमा दुई प्रकारका कारकको चर्चा गरेका छन् — रूपात्मक र वाक्यात्मक कारक।

रूपात्मक कारक- रूपतत्वको आधारमा नेपालीमा दुईवटा कारकहरू रहेको पाइन्छ सरल कारक (direct case) र तिर्यक कारक (oblique case)। कुनै पनि विभक्तिका साथमा आउने नामपद तिर्यक कारक हुन्छ भने शुन्य विभक्ति तथा विभक्ति बिना आउने नामपद सरल कारक हुन्छ।

सरल कारक	तिर्यक कारक
mΛ	mΛi
म	मै
u	us
ऊ	उस
tjo	tjes
त्यो	त्येस
jo	jΛs
यो	यस

¹⁷ योगेन्द्र यादव र रेग्मी, पूर्ववत् पृ. २०२।

सरल कारक

(९६) m Δ b^haṭ k^han ts^hu

1P.SG. EAT RICE

म भात खान्छु ।

(९७) tjo b Δ dzar g Δ jo

3P.SG.MAS MARKET GO

त्यो बजार गयो ।

(९८) jo skul dzan ts^h Δ

2P.SG SCHOOL GO

यो स्कूल जान्छ ।

माथिका उदाहरणहरूमा अन्य कुनै पनि विभक्ति नजोडिएकाले कुनै रूपमा परिवर्तन आएको पाइँदैन । कारकको अझ विस्तृत रूपमा तल अध्ययन गरिएको छ ।

तिर्यक कारक

(९९) m Δ ile b^haṭ k^haḗ

1P.SG.ERG EAT RICE

मैले भात खाँँ ।

(१००) usko g^h Δ r b Δ dzar^hma ts^h Δ

3P.SG.GNTV. HOME MARKET LCTV.

उसको घर बजारमा छ ।

माथिको उदाहरण ९६ मा म भात खान्छु रहेको छ । यसमा कुनै रूप परिवर्तन भएको देखिँदैन तर उदाहरण ९९ मा मैले भात खाँँ रहेको छ । [m Δ] मा [le] प्रत्यय जोडिँदा ऐकार वृद्धि भई रूपमा परिवर्तन आएको छ । त्यसरी [u] को स्थानमा [ko] प्रत्यय

जोडिँदा स को वृद्धि भएको छ भने [jo] स्थानमा [ko] वा [l] प्रत्यय जोडिँदा ओकारको लोप भई [s] आगम भएको देखिन्छ।

पोखरेल (१९९९)-ले नेपाली सर्वनाममा तिर्यकबाट नै सरल रूप हुनपुगेको मत राखेका छन्। उनले डा. वल्लभमणि दाहाल (१९७४) लाई पछ्याउँदै [tirΛ], [nerΛ], [pΛtti], [b^hΛri] जस्ता नामानुगामी पदहरूको अघाडी गोलित सर्वनाम [u], [tjo], [dzo], [jo], [ko] राखिदियो भने सर्वनाम तिर्यक हुन्छ भनेका छन्।

कारकका प्रकार

सरल कारकभित्र तिन किसिमको कारक पाइन्छ कर्ता करक, कर्म कारक र लक्ष्य कारक।

कर्ता कारक (Nominative Case)

वाक्यमा नामसँग क्रियाको पदसङ्गति हुने शुन्य विभक्ति कर्ता कारक हो।

(१०२) u lΛri

उ लडी।

(१०३) jo b^haṭ k^hants^hΛ

यो भात खान्छ।

यस उदाहरणमा [u] र [jo] कर्ता हो भने लड्नु र खानु क्रिया हो। कर्ता कारक सरल कारक भित्र पर्ने हुनाले यहाँ rina र ram कर्ता कारक भएका छन्।

कर्म कारक (Accusative Case)

शुन्य विभक्तिका साथ आउने प्रत्यक्ष कर्म नै कर्म कारक हो। अथवा वाच्य परिवर्तन गर्दा जुन नामसँग क्रियाको पदसङ्गति हुन्छ त्यस नामलाई कर्म कारक भनिन्छ।

(१०४) fiarile bau kutjo
3P.SG.MAS.ERG FATHER BIT
हरिले बाउ कुट्यो ।

(१०५) mausam le kiṭab kinjo
3P.SG.FEM.ERG BOOK BUY
मौसमले किताब किन्यो ।

उपर्युक्त उदाहरणमा bau र kiṭab कर्म कारकका रूपमा आएका छन् ।

लक्ष्य कारक (Goal Case)

गतिबोधक क्रिया भएको वाक्यमा क्रियाको लक्ष्यका रूपमा शून्य विभक्तिका साथ आउने नाम पद लक्ष्य कारक हो ।¹⁸

(१०६) ram gjantok g^humjo
3P.SG GANGTOK VESIT
राम गान्तोक घुम्यो ।

(१०७) fiari skul gajo
3P.SG SCHOOL GO
हरि स्कूल गयो ।

यस वाक्यमा gjantok र skul रामको घुम्ने र हरिको जाने लक्ष्य भएकोले यो लक्ष्य कारक भएको देखिन्छ ।

¹⁸ योगेन्द्र यादव र रेग्मी, पुर्वत, पृ २०३।

तिर्यक कारक

वाक्यमा विभक्तिसाथ आउने नाम पद र सम्बोधन गरिएको नामपद तिर्यक कारक हुन्छ।
नेपालीमा तिर्यक कारकभित्र यी कारकहरू पर्दछन्।

ऊर्जावित कारक (Ergative Case)

नामपदमा ले विभक्ति लागेर आउने वाक्यात्मक रूप ऊर्जावित कारक हो।

(१०८) ʈara le b^haʈ k^hants^hʌ

3P.SG.ERG rice eat

ताराले भात खान्छ।

(१०९) mʌusʌm le kiʈab kinjo

3P.SG.fEM.ERG. book buy

मौसमले कितब किन्यो।

यस उदहारणमा le ऊर्जावित कारक रहको छ।

करण कारक (Instrumental Case)

कुनै पनि निर्जीव वाक्यात्मक कर्ता वा क्रिया सम्पन्न गर्ने साधनका रूपमा नामपदसँग
आउने [le] विभक्ति करण कारक हो।

(१०९) fiawale ruk^h b^hʌʈsjo

हावाले रुख भाँच्यो।

(११०) pani le g^hʌr bʌgajo

पानीले घर बगायो।

(१११)

g^ham le saro poljo

घामले सारो पोल्यो।

उपर्युक्त उदाहरणमा नामपद (हावा, पानी र घाम)-सँग जोडिएर आएको ले विभक्ति करण कारक हो। ऊर्जावत कारक र करण कारकलाई छुट्याउने माध्यम नै प्राणीवाचकता हो। प्राणीवाचक नामपदसँग [-le] विभक्ति जोडिएर आए ऊर्जावत कारक हुन्छ र अप्राणीवाचक नामपदसँग [le] विभक्ति जोडिएर आए करण कारक मानिन्छ।

(११२)

b^hai le t^hal le firkaajo

भाइले थालले हिकर्यो।

उपर्युक्त उदाहरणमा b^hai सँग जोडिएर आएको le ऊर्जावत कारक हो भने t^hal सँग जोडिएर आएको विभक्ति le करण कारक हो। माधव पोखरेलले भनेका छन् “रूपत्वको आधारमा ऊर्जावत र करण कारक उस्तै देखिन्छ। ऊर्जावत पनि करणबाटै विकसित भएको हो, तर करण र ऊर्जावतमा फरक छ। नेपालीमा करण कारक मान्न आवश्यक छैन।”¹⁹ यसरी उनले नेपालीमा करण कारकको आवश्यकता नरहेको बताएका छन्। तर अध्ययनको सुविधाको निमित्त करण कारक आवश्यक देखिन्छ।

सम्प्रदान कारक (Dative Case)

वाक्यमा द्विकर्मक क्रिया भएको लाई विभक्तिसँग आउने नाम (अप्रत्यक्ष कर्म) सम्प्रदान कारक हो।

(११३)

binae le bardan lai kutjo

विनयले वरदानलाई कुट्यो।

¹⁹ माधव पोखरेल पूर्वत पृ. ११०।

(११४) b^hai le bufiari lai kutjo

भाइले बुहारीलाई कुट्यो ।

(११५) ram le siṭa lai kitab ḍijo

रामले सीतालाई किताब दियो ।

(११६) fiari rad^ha lai maja garts^hΛ

हरि राधालाई माया गर्छ ।

उपर्युक्त उदाहरणमा अप्रत्यक्ष कर्ममा लागेको विभक्ति *lai* सम्प्रदान कारक हो । अप्रत्यक्ष कर्म भन्नाले वाक्यको पछिल्लो नामपद बुझिन्छ ।

कर्म कारक (Accusative Case)

तिर्यक कारकअन्तर्गत पर्ने सकर्मक क्रियाको साथमा [*lai*] विभक्ति नामपद र द्विकर्मक क्रिया भएको वाक्यमा [*-lai*] विभक्तिसहित आउने दुई नाम पदमध्ये पछिल्लो नाम पद कर्म कारक हुन्छ ।

(११६) ḍadzu le b^hailai rΛ malai pen ḍijo

दाजुले भाईलाई र मलाई पेन दियो ।

(११७) ama le malai rΛ t̃lai ḍeko

आमाले मलाई र तँलाई देको ।

उपर्युक्त उदाहरणमा पछिल्लो नामपदसँग भएको विभक्ति [*lai*] कर्म कारक हुन्छ ।

अपादान कारक (Ablative Case)

[batʌ] बाट वा [d̪ekʰi] विभक्तिसँग वाक्यमा आउने नामपद अपदान कारक हो।

(११८) garima bʌdʒar batʌ sʌuda ajo

गाडीमा बजारबाट सौदा आयो।

(११९) skul d̪ekʰi ketafɾu ajo

स्कूलदेखि केटाहरू आयो।

(१२०) bʰaʈ d̪ekʰi maʈ ajo

भातदेखि माड आयो।

(१२१) ram gʰʌr batʌ ajo

राम घरबाट आयो।

(१२२) gai gotʰ d̪ekʰi bʰagjo

गाई गोठदेखि भाग्यो।

यस उदाहरणमा [bʌdʒar batʌ], [skul d̪ekʰi], [bʰaʈ d̪ekʰi], [gʰʌr batʌ], [gotʰ d̪ekʰi] जस्ता रूपहरूमा भएको [d̪ekʰi], [batʌ] अपादान कारक हो।

मार्ग कारक (Perlative Case)

वाक्यमा नामपदसँग [batʌ], [ɦũd̪ʌi] जस्ता विभक्ति र परस्थानिक रूपमा आउँछ भने मार्ग कारक हुन्छ।

(१२३) uni silguṛi fiṁdʌi ain

उनी सिलगढी हुँदै आइन्।

(१२४) usle tʌ mʌlai nepalbatʌ ljajo

उसले त मलाई नेपालबाट ल्यायो।

उपर्युक्त उदाहरणमा [usle tʌ mʌlai nepalbatʌ ljajo] भन्दा उसले नेपालको बाटो भएर ल्यायो भन्ने बुझिन्छ। यसर्थ [silguṛi] र [nepal] को पछि आएको [fiṁdʌi] र [batʌ] मार्ग कारकका रूपमा पाइन्छ। अपादान र मार्ग कारकमा दुवैमा बाट विभक्तिको प्रयोग पाइन्छ भने यस दुईलाई छुट्याउने अपादान कारकमा क्रियाको सुरुमा समय वा स्थानलाई ध्यान दिएको हुन्छ भने मार्ग कारकमा क्रियाको बिचमा समय वा स्थानलाई राखिएको हुन्छ।

लक्ष्य कारक (Goal Case)

वाक्यमा [sʌmma], [tʃirʌ] जस्ता विभक्तिहरू नामपदसँग आउँछ भने लक्ष्य कारक हुन्छ।

(१२५) mʌ ram ko gʰʌr sʌmma dʒan tsʰu

म रामको घरसम्म जान्छु।

(१२६) krisnʌ bʌdzar tʃirʌ gʌe tsʰʌ

कृष्ण बजारतिर गएछु।

(१२७) usle bʰaikosʌmma awtsʰu bʰʌneko tsʰʌ

उसले भाईकोसम्म आउँछु भनेको छ।

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा वक्ताको रामको घर लक्ष्य हो, कृष्णको बजार र उसको भाई लक्ष्य हो। यसर्थ वक्ताको लक्ष्यलाई बुझाउने [sammΛ] र [tirΛ] लक्ष्य कारक हो।

अधिकरण कारक (Locatives Case)

[ma] विभक्ति वाक्यमा आउने नामपदलाई अधिकरण कारक भनिन्छ।

(१२८) uskoma kiṭab ts^hΛ

उसकोमा किताब छ।

(१२९) fiΛriko g^hΛr bΛdʒarma ts^hΛ

हरिको घर बजारमा छ।

(१३०) mero pen raḍ^hakoma ts^hΛ

मेरो पेन राधाकोमा छ।

उपर्युक्त उदाहरणमा [ma] विभक्ति अधिकरण कारक हो।

अंशार्थी कारक (Partitive case)

[ma] विभक्ति लागेको आउने कारकलाई अंशार्थी कारक पनि भनिन्छ। जस्तै

(१३१) riṭu fiΛruma baʒaṅṅΛ radʒa fi

ऋतुहरूमा वसन्त राजा हो।

(१३२) diṅ fiΛruma aiṭbar ramro fi

दिनहरूमा आइतबार राम्रो हो।

उपर्युक्त उदाहरणमा [ma] विभक्ति नामपदको विशेषता बुझाउने माध्यमको रूपमा पाइन्छ। यसैले गर्दा यो अधिकरण कारक र यसमा भिन्नता पाइन्छ।

सम्बन्ध कारक (Genitive Case)

कुनै पनि नामपदमा को, का, की, रो, रा, री जस्ता विभक्तिहरू आउँछ भने सम्बन्ध कारक हुँदछ। जस्तै

(१३३) ram ko g^har badzarma ts^hΛ

रामको घर बजारमा छ।

(१३४) t̄imro nani bimar ts^hΛ

तिम्रो नानी बिमार छ।

(१३५) t̄esko paḷisa besi ts^hΛ

त्यसको पैसा बेसी छ।

(१३६) fiḷarika ba t̄aḡaḷa ts^hΛn

हरिका बा तगडा छन्।

(१३७) kaleki ama bat^hi ts^he

कालेकी आमा बाठी छे।

(१३८) t̄imra badze bimar tsΛn

तिम्ना बाजे बिमार छन्।

(१३९) timri ama kasti ts^hin

तिम्नी आमा कस्ति छिन्।

उपर्युक्त उदाहरणमा दुईवटा नामको सम्बन्ध देखाउने [ko], [ka], [ki], [ro], [ra], [ri]
जस्ता विभक्तिहरू सम्बन्ध कारक हुन्।

सम्बोधन कारक (Vocative Case)

वाक्यमा जुन व्यक्तिलाई सम्बोधन गरिन्छ त्यसलाई बुझाउने नामपद तिर्यक हन्छ र
त्यस नामपदसँग अन्य कुनै पनि विभक्ति जोडिएको हुँदा भने त्यसलाई सम्बोधन कारक
भनिन्छ। सम्बोधन कारक भएको नामपद कर्ता पनि हुँदैन। उदाहरणको निम्ति

(१४०) o: sa^hi t^hik^li

ओ साथी ठिकै।

(१४१) oe: ja aidʒʌ

ओए.. यौं आइज।

(१४२) kofio: m^lai bolawne

कोहो मलाई बोलाउने।

(१४३) f^lo: k gardai ts^hʌ fio

हओ के गर्दै छ हो।

(१४५) nani: kã ts^hʌs fio

नानी के छ हो।

(१४६) ts^hora: kasto ts^hʌs

छोरा कस्तो छस्।

(१४७) b^hai sku/l bat^h ais

भाई स्कूलबाट आइस्।

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा [o], [oe], [kofi^o], [nani], [fi^o], [ts^hora], [b^hai] जस्ता रूपहरूले सम्बोधन गरेका छन् र यी सम्बोधन कारक हुन गएका छन्।

४.५ सम्बन्धपरक संज्ञा (RELATIONAL NOUN)

विश्वका विभिन्न भाषाहरूको अध्ययनक्रममा स्कट डिलेन्सी (Scott DeLancey) -ले सम्बन्धपरक संज्ञाको प्रथम प्रयोग गरेको पाइन्छ। विश्वका विभिन्न भाषाहरूमा यो रहेको पनि उनले बताएका छन्। यसको सम्बन्ध कुनै चिजसँग रहेको देखिन्छ। सम्बन्धपरक संज्ञा मायान व्याकरणिक सिद्धान्त र सन्दर्भ (MAYAN GRAMMATICAL THEORY AND REFERS) बाट प्रतिपादन गरिएको हो।²⁰ यसले व्याकरणिक सम्बन्धलाई बुझाएको हुन्छ।

विश्वका विभिन्न भाषामा सम्बन्धपरक संज्ञा पाइन्छ। जसमध्ये जापानी भाषा, तिब्बती भाषा, चिनी भाषा, बोडो भाषा, नेपाली भाषा आदि। नेपाली भाषामा पाइएको यसको उदाहरणलाई यस प्रकारले हेर्न सकिन्छ।

(१४८) g^har ma^hi bato ma ga^{ri} ts^hΛ

घरमाथि बाटोमा गाडी छ।

(१४९) g^har^{ko} ma^hi bato ma ga^{ri} ts^hΛ

²⁰ en.Wikipidiya.org/wiki/Relational noun (17/08/2014)

घरको माथि बाटोमा गाडी छ ।

(१५०) g^hʌr maɪ̯hi ko bato ma gaɽi ts^hʌ

घरमाथिको बाटोमा गाडी छ ।

(१५१) g^hʌr ko maɪ̯hi batʌ gaɽi gaɽjo

घरको माथिबाट गाडी गयो ।

(१५२) g^hʌr ko maɪ̯hi le

घरको माथिले

उपर्युक्त उदाहरणमा [maɪ̯hi] रूपको विभिन्न अर्थ देखिएको छ। उदाहरण १४८ मा घर र माथिको बिचमा शुन्य रूप रहेको छ भने १४९ सम्बन्धकारक [ko] को प्रयोग भएको छ। सम्बन्धकारक दुई नामको सम्बन्ध बुझाउनको निम्ति गरिएको हुन्छ। यहाँ घर नाम माथि रूपकोबीचमा आएको सम्बन्धकारक [ko] ले के बुझाउँदछ भने माथि पनि ए नाम पद नै हो। नाम पदमा अन्य कारक सूचकहरू पनि आएको देखिन्छ। यहाँ माथि पदको पछाडी ko, batʌ जस्ता विभक्तिहरू जोडिएको उदाहरण १५० र १५१ म रहेको छ। यसरी नै उदाहरण १५२ मा माथि रूप एक स्थान सूचकको रूपमा देखिएको छ। समग्रमा हेर्दा मुख्यतः सम्बन्धपरक संज्ञाको रूपमा माथि शब्दलाई लिन सकिन्छ।

उपर्युक्त उदाहरणमा माथि एउटा स्वतन्त्र रूपमा रहेको छ। यसले कुनै ठाउँमा नामदको कार्य गरेको पनि छ। यसरी हेर्दा नामपदमा कुनै पनि विभक्ति जोडिन यहाँ माथि रूपसँग को, बाट विभक्तिहरू जोडिएको पाइन्छ। स्कटको सिद्धान्त अनुसार सम्बन्धपरक संज्ञामा सूचकको रूपमा पनि हेर्ने सकिन्छ तथा यसलाई स्थान सूचकको रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ। यसै सिद्धान्तमा आधारित यहाँ उदाहरणमा देखाइएको माथि

रूपमा पनि परेको छ। यसरी नै नेपाली भाषामा यस्ता धेरै रूपहरू पाइन्छ। जसमध्ये [tʌlʌ], [muni], [ʌgʌri], [pʌtsʰʌri], [masʰtirʌ], [munʰtirʌ], [wʌrʌ], [pʌrʌ] आदि रूपहरूलाई पनि सम्बन्धपरक संज्ञाकै रूपमा लिन सकिन्छ।

यी शब्दहरूलाई विभिन्न नामकरण गरिएको पाइन्छ। बल्लभमणि दाहालले यी शब्दहरूलाई निपात भित्रको नामानुगामिवत क्रियाविशेषण भनि छुट्याएको पाइन्छ। त्यसरी नै भाषा विद् माघव पोखरेलले यसलाई कारक मानेका छन् भने घनश्याम नेपाल र कविता लामाले अविकारी शब्दभित्र स्थानवाचक क्रियायोगी रूपमा लिइएका छन्।

४.६ विशेषण

नाम वा सर्वनामको विशेषता, गुण, दोष, सङ्ख्या, रङ्ग, आकार आदि बुझाउने पदलाई विशेषण भनिन्छ। विशेषणले जुन नामपदको विशेषता बुझाउँछ त्यसलाई विशेष्य भनिन्छ। विशेषणले विशेष्यको अर्थलाई विस्तार गर्ने वा सीमित पार्ने कार्य गरेको हुन्छ। विशेषण विकारी वर्गको शब्द हो। यसको रूपायन विशेष्यको लिङ्ग, वचन, कारकअनुसार परिवर्तन हुन सक्छ। विशेषण र विशेष्यलाई यसरी छुट्याएर पनि हेर्न सकिन्छ।

विशेषण	विशेष्य
raʃo	pʰul
kalo	goru
fʌrijo	dzʰar
tʰulo	mantsʰe

तालिका ३.६ विशेषण।

विशेषणका प्रकार

विशेषण दुई प्रकारको हुन्छ — उद्देश्य र विधेय विशेषण।

उद्देश्य विशेषण

वाक्यमा विशेष्य वा नाम पदको अगाडि आउने शब्दलाई उद्देश्य विशेषण भनिन्छ। यसलाई विशेष्य विशेषण पनि भनिएको पाइन्छ। उदाहरण

(१५३) kali keṭi fiṛḍai ts^he

काली केटी हिँडदै छे।

(१५४) paṅre goru kuḍḍai t^hijo

पाङ्गरे गोरू कुद्दै छ।

(१५५) raṭo gulab ramro fiunts^h

रातो गुलाब राम्रो हुन्छ।

उपर्युक्त उदाहरणमा kali keṭi, paṅre goru, raṭo gulab जस्ता शब्दहरूको अगाडि आएको [kali], [paṅre] र [raṭo] जस्ता रूपहरू उद्देश्य विशेषण हुन्। यहाँ केटीको रङ्ग, गोरूको रङ्ग र गुलाबको रङ्ग बुझाएको छ।

विधेय विशेषण

उद्देश्य विशेषणको विपरित अर्थात् वाक्यमा विशेष्यको पछाडि आउने विशेषण शब्दलाई विधेय विशेषण भनिन्छ। उदाहरण-

(१५६) keṭi ramri ts^he

केटी राम्री छे।

(१५७) ʌmbʌk ʌmilo ts^hʌ

अम्बक अमिलो छ।

(१५८) goru t^hulo ts^hʌ

गोरू ठूलो छ।

उपर्युक्त उदाहरणमा केटी, अम्बक र गोरूको पछाडि आएको राम्री अमिलो र ठूलो विधेयविशेषण हो।

विशेषणको विशेषता बुझाउने शब्दहरूलाई प्रविशेषण भनिएको पाइन्छ। यी सबै वक्यको आधारमा छुट्याएको विशेषण हो।

विशेषण शब्दले बुझाउने अर्थ र त्यसको कार्यको आधारमा विशेषण चार प्रकारको पाइन्छ।

१. विशेष्य वा नामपदको गुण अथवा अवस्था बुझाउनेलाई गुणवाचक विशेषण भनिन्छ। यसले कुन, कस्तो कत्रो जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर दिने कार्य गरेको हुन्छ।
२. विशेषण शब्दले विशेष्य वा नामपदको यति भन्ने मात्रा वा परिणाम बुझाउँछ भने त्यसलाई परिमाणवाचक विशेषण भनिन्छ। यस्ता विशेषणहरू प्राय भाववाचक र द्रव्यवाचक नामपदसँग आएका हुन्छन्। जस्तै — धेरै, थोरै, अलिकति, यति, उति, कम्ति आदि।
३. विशेष्य वा नामपदको सङ्ख्या सम्बन्धी विशेषता बुझाउने शब्दलाई सङ्ख्यावाचक विशेषण भनिन्छ। यसलाई निश्चित र अनिश्चित सङ्ख्यावाचक गरी दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ। निश्चित रूपमा दुई, पाँच, सात आदि सङ्ख्या बुझाउदछ भने अनिश्चितले धेरै, हजारौं जस्तो अनिश्चित सङ्ख्या बुझाउदछ।

४. नामपदको अगाडि आई विशेषणको काम गर्ने सर्वनामलाई सर्वनामिक विशेषण भनिन्छ। अर्थात् विशेषणको स्थानमा आउने सर्वनामलाई सर्वनामिक विशेषण भनिन्छ। जस्तै यो, कुन, यस्तो उही, त्यो आदि।

४.७ कोटिकार

नामपदावलीमा सङ्ख्यावाचक शब्द र नामको बिचमा आउने शब्दलाई कोटिकार भनिएको छ। कोटिकारले नामपदको सङ्ख्या बुझाउने कार्य गरेको हुन्छ।

(१५९) ek dzana mants^{he}

एक जना मान्छे।

(१६०) ewta b^hale

एउटा भाले।

(१६१) ek dʌrdzʌn kera

एक दर्जन केरा आदि।

नेपालीमा दुई सय कोटिकार रहेको पाइन्छ।

४.८ निपात

निपात यस्तो शब्द हो जसको शाब्दिक अर्थ नभएर व्याकरणात्मक र संरचनात्मक अर्थ मात्र हुन्छ। यसको रूपतत्व क्रिया र नामको जस्तो जटिल नभएर सरल हुन्छ। यसको अर्थ परिस्थिति अनुसार फरक-फरक हुने गर्छ। यसको वाक्यमा स्थान निर्धारण हुँदैन र यसको सङ्ख्या सीमित हुन्छ (पोखरेल १९९९)।

वाक्यमा आएको शब्द जसले नजिकको शब्द वा वाक्यलाई प्रभावित पाछै त्यसलाई निपात भनिन्छ। निपात वाक्यमा हुँदा वा नहुँदा शब्द वा वाक्यको अर्थलाई कुनै फरक पाउँदैन। यसले वाक्यात्मक अभिव्यक्तिलाई मात्र पोषण गरेको हुन्छ। निपात अन्य अवयवभन्दा भिन्न रहेको हुन्छ। यसलाई वाक्यको सहायक शब्द माने तापनि वाक्यको अङ्ग चाहिँ मानिदैन। निपातलाई वाक्यबाट निकालिदिँदा पनि वाक्यको संरचनामा कुनै फरक नपरेको देखिन्छ। उदाहरणको निम्ति

(१६२) mʌ dzãɖʌi tsʰu ni

म जाँदै छु नी ।

(१६३) mʌ dzãɖʌi tsʰu

म जाँदै छु ।

(१६४) t̪ã dza lʌ

तँ जा ल ।

(१६५) t̪ã dza

तँ जा ।

उपर्युक्त उदाहरणमा निपातलाई वाक्यमा राख्दा वा नराख्दा अर्थमा कुनै फरक नदेखिएको पाइन्छ।

निपातका प्रकार

विद्वानहरूले आ-आफ्नै प्रकारले निपातको भेद देखाएका छन्। पारम्परिक व्याकरणमा निपात विभिन्न प्रकारका पाइन्छ (नेपाल र लामा २००६)। उच्च माध्यमिक नेपाली

व्याकरण र रचनामा घनश्याम नेपाल र कविता लामाले शब्दाश्रित र वाक्याश्रित गरी दुई प्रकारको निपात बताएका छन्। बल्लभमणि दाहालले नेपालीमा सत्र प्रकारको निपात देखाएका छन्। त्यसरी नै माधव फोखरेलले ६ प्रकारको निपातको चर्चा गरेका छन्। यहाँती ६ प्रकारका निपातहरू देखाइएको छ।

१. व्याकरणात्मक निपात
२. भावात्मक निपात
३. शब्दकोश प्रविष्ट निपात
४. वितरणका आधारमा निपात
५. बनोटका आधारमा निपात
६. वर्णविज्ञानका आधारमा निपात।

निपात वाक्यको सुरुमा पनि आउन सक्छ भने वाक्यको मध्य अनि अन्त्यमा पनि आउन सक्छ। उदाहरण

वाक्यको शुरूमा	वाक्यको मध्यमा	वाक्यको अन्त्यमा
lɔ ɡɔẽ mɔ	ɡɔẽ lɔ mɔ	mɔ ɡɔẽ lɔ
fɪ̃ ke bʰnis	dza lɔ ɔbɔ	ke ɡɔr tsʰɔs ɔre

तालिका ३.७ निपात।

एउटा वाक्यमा एक भन्दा बेसी निपातको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। उदाहरण

(१६६) e fiunts^h ni mɔ bʰɔndints^hu

ए हुन्छ नी म भनि दिन्छु।

(१६७) e t̪ɔ pɔt̪ t̪ɔ

ए तँ पढ् त।

यसरी नै एउटै वाक्यमा निपात द्वित्व पनि हुनसक्छ। उदाहरणको निम्ति

(१६८) l l pArk^his t̪ero fiern l b^hAre

ल ल पखिस तेरो हेर्न भरे।

(१६९) Are Are t̪ kã gako

अरे अरे तँ का गाको।

(१७०) lu lu b^haʈ k^hau

लु लु भात खाउँ।

निपातको प्रयोग लिङ्गमा, वचनमा, पुरुषमा पनि भएको पाइन्छ। यसरी हेर्दा निपात सबै वाक्यहरूमा कही न कही रहेको हुन्छ।

४.९ पदसङ्गति

कुनै दुई पदको सङ्गति वा मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ। वाक्यको विषय र क्रियाको फाई-फिचरको नामलाई विषेय क्रिया पदसङ्गति भनिन्छ। उदाहरणको निम्ति

(१७१) euta ramro ket-o a-jo

एउटा राम्रो केटो आयो।

(१७२) euti ramri ket-i a-i

एउटी राम्री केटी आयो।

माथिको उदाहरण १७१ मा केटो तृतीय पुरुष एकवचन पुलिङ्गको सङ्गति क्रियासित संपृक्त रूपले भएको छ। उदाहरण १७२ मा केटीको फाई-फिचर तृतीय पुरुष एकवचन

स्त्रीलिङ्ग हो र क्रिया पदमा -i ले 3P.SG.FEM. बुझाउँदछ। यी दुई उदाहरणको क्रियामा फाई-फिचर आधारित सङ्गति रहेको देखिन्छ। माथिको उदाहरणमा विशेषण र विषयको पदसङ्गतिलाई नाम विशेषण पदसङ्गति भनिन्छ। उदाहरण १७१ मा ramro विशेषण पद र विषय पद माझ फाई-फिचर (पुरुष, वचन र लिङ्ग)-को सङ्गति रहेको पाइन्छ। विषय पदको फाई-फिचरलाई हेर्दा 3P.SG.MES रहेकोछ र सोही अभिलक्षणसित मेल गर्ने विशेषण पद -o मा पाइन्छ।

उदाहरण १७२ मा ramri विशेषण पद र विषय पद माझ फाई-फिचरको सङ्गति रहेको पाइन्छ। विषय पदको फाई-फिचरलाई हेर्दा तृतीय पुरुष एकवचन स्त्रीलिङ्ग र सोही अभिलक्षणसित मेल गर्ने विशेषण पद -i मा पाइन्छ।

माथिको उदाहरणमा कोटिकारको आधारमा पनि पदसङ्गतिलाई हेर्न सकिन्छ। उदाहरण १७१ मा आएको euta को -a फाई-फिचर तृतीय पुरुष एकवचन पुलिङको क्रियापदमा आएको ajo को -jo सँग सङ्गति भएको पाइन्छ। उदाहरण १७२ मा euti को -i को फाई-फिचर तृतीय पुरुष, एकवचन स्त्रीलिङको क्रिया पदमा आएको ai को -i सँग सङ्गति भएको पाइन्छ।

दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषामा निम्नलिखित मेल पनि पाइएको छ।

(१७३) ram bɔdzar gɔjo

3P.SG.MAS market Go. PAST

राम बजार गयो।

(१७४) siṭa bɔdzar gɔjo

3P.SG.FEM. market go. PAST

सीता बजार गयो।

(१७५) keta bɔdzar gɔjo

3P.SG.MAS market go. PAST

केटा बजार गयो ।

(१७६) ketafɪɫru bɔdzar gɔjo

3P.PL.MAS . market go. PAST

केटाहरू बजार गयो ।

(१७७) keti bɔdzar gɔjo

3P.SG.FEM . market go. PAST

केटी बजार गयो ।

(१७८) ketifɪɫru bɔdzar gɔjo

3P.PL.FEM . market go. PAST

केटीहरू बजार गयो ।

माथि दिएको उदाहरण १७३ र १७४ मा लिङ्गको सङ्गति भएको पाइँदैन । १७३ को फाई-फिचर हेर्दा तृतीय पुरुष एकवचन पुलिङ रहेको पाइन्छ । १७४ को फाई-फिचर हेर्दा तृतीय पुरुष एकवचन स्त्रीलिङ्ग रहेको छ । विषय र क्रियाको सङ्गतिलाई हेर्दा १७३ र १७४ दुवै gɔjo यसको फाई-फिचर हेर्दा तृतीय पुरुष एक वचन पुलिङ्ग रहेको छ । यस उदाहरणमा लिङ्गमा सङ्गति नभएको देखिन्छ ।

उदाहरण १७५ को फाई-फिचरलाई हेर्दा 3P.SG.MAS रहेको छ । उदाहरण १७६ को पनि फाई फिचरलाई हेर्दा 3P.PL.MAS रहेको पाइन्छ । यी दुवै उदाहरण रहेको क्रिया gɔjo रहेको छ । यी दुवै उदाहरणको विषय र क्रियाको मेललाई हेर्दा फाई-फिचर 3P.SG.MAS पाइन्छ । यसरी हेर्दा यसमा लिङ्गमा सङ्गति नभएको देखिन्छ ।

उदाहरण १७७ को फाई- फिचरलाई हेर्दा 3P.SG.FEM रहेको छ। उदाहरण ८ को फाई- फिचरलाई हेर्दा 3P.PL.FEM रहेको पाइन्छ। यी दुवै उदाहरणमा रहेको विषयको क्रियासँगको मेललाई gΔjo रूपले देखाएको छ। यसको फाई-फिचरलाई हेर्दा 3P.SG.MAS रहेका पाइन्छ। विषय र क्रियासँग आउँदा लिङ्ग र वचनको सङ्गति नभएको देखिन्छ।

माथिको उदाहरण १७३ देखि १७८ मा विषयमा क्रिया पदको मेल भए तापनि वचन र लिङ्गमा अमेल रहेको पाइन्छ। यस्तो अमेल भएको सङ्गतिलाई असङ्गति भनिन्छ (रड्रिगे २००)। यस प्रकारको असङ्गति आधुनिक ग्रीक भाषामा पनि पाइन्छ। नेपालीमा पनि ख-वर्गका भाषाहरूमा लिङ्ग र वचनमा असङ्गति रहेको पाइन्छ। असङ्गतिलाई भाषाविज्ञानमा Un-agreement, Anti-agreement, Dis-agreement पनि भनिएको पाइन्छ।

पदसङ्गतिको प्रकार

नेपालीमा विभिन्न भाषाविदहरूले आ-आफना प्रकारले पदसङ्गतिको प्रकार छुट्याएको पाइन्छ। माधव पोखरेल (१९९९) ले नेपालीमा १४ प्रकारका पदसङ्गति बताएका छन्। त्यसरी नै नेपाल र लामा (२००६)-ले ६ प्रकारको पदसङ्गति छुट्याएका छन्। तर नेपाली भाषामा यसरी पदसङ्गतिलाई हेर्न सकिन्छ।

१. नाम र क्रियाबीच पदसङ्गति
२. सर्वनाम र क्रियाबीच पदसङ्गति
३. विशेषण र नामबीच पदसङ्गति
४. आदरार्थीका तहमा पद सङ्गति
५. लिङ्गका आधारमा
६. वचनका आधारमा

७. पुरुषका आधारमा

१. नाम र क्रियाबीच पदसङ्गति

माथि दिएको उदाहरण १७१ र १७२ को वाक्यलाई हेर्दा keto ajo र keti ai जब नामपदमा परिवर्तन भएको छ, तब क्रियामा पनि समन्वयक रूपमा परिवर्तन देखिन्छ। अन्य उदाहरणलाई पनि यसरी हेर्न सकिन्छ।

नामपद	क्रिया
b ^h ai	ajo
gai	ajo
ḍiḍi	ajo/ ai/ain/aunub ^h o/ aunub ^h ajo
ama	ajo/ain/ aunub ^h o / aunub ^h ajo
baba	ae/ajo/ aunub ^h o/ aunub ^h ajo
bafini	gɽi / gɽjo
ḍadzu	ae /ajo

तालिका — ३.८ नाम र क्रियाबीचको पदसङ्गति

उक्त तालिकामा दिएको उदाहरणमा माथि भनिए जस्तै एकै प्रकारको पदसङ्गति नरहेको पाइन्छ। यस उदाहरणमा नाम र क्रिया पदको पदसङ्गतिलाई देखाइएको छ। नामपद क्रियापदमा आउँदा विभिन्न रूप देखिन्छ। माथि भने जस्तै यस उदाहरणमा कतै सङ्गति र कतै असङ्गति भएको देखिन्छ।

२. सर्वनाम र क्रियाबीच पदसङ्गति

जसरी नाम र क्रियाबीचको रूपलाई हेरेर पदसङ्गति देखाउन सकिन्छ, त्यसरी नै सर्वनाम र क्रियाबीचको पदसङ्गति छुट्याएर हेर्न सकिन्छ।

सर्वनाम	क्रिया
u	ajo/ ai
uni	ain
tjo	ajo
tineru	ae
mΛ	aẽ
fiami	aiũ

तालिका — ३.९ सर्वनाम र क्रियाबिचको पदसङ्गति ।

माथिको उदाहारणमा सर्वनाम र क्रियाकोबीच हुने सङ्गितिलाई देखाइएको छ। यी उदाहरणहरूमा पनि सङ्गति र असङ्गति दुवै रूप रहेको पाइन्छ। यसलाई आदरार्थीका रूपमा पनि लिएर हेर्न सकिन्छ।

३. विशेषण र नामबीच पदसङ्गति

यसरी नै विशेषण र नामपदबीच रहेको पदसङ्गितिलाई पनि छुट्याएर हेर्न सकिन्छ।

विशेषण	नाम
kali/ kalo	keʃi
kalo	keʃa
raʃo	p ^h ul
sani	bΛfini
sanu	b ^h ai
ramre	keta

ramri	keti

तालिका ३.१० विशेषण र नामबीचको पदसङ्गति ।

यसरी विशेषण र नामपदको पदसङ्गतिलाई हेर्न सकिन्छ । यहाँ नामपदमा परिवर्तन भयो भने विशेषणमा पनि परिवर्तन हुँदछ । केटी ठाउँमा केटो भयो भने राम्रीको ठाउँमा राम्रो भएको पाइन्छ ।

४. आदरार्थीका तहमा पदसङ्गति

आदरार्थीको रूपमा पनि पदसङ्गतिलाई यसरी हेर्न सकिन्छ ।

निम्न आदरार्थी	मध्य आदरार्थी	उच्च आदरार्थी
ṭã ais	ṭimi aeu	ṭɒpai aunub ^h jo
u ajo	uni ae	ufiã aunu b ^h ɒjo
ṭjo gɒjo	ṭini gɒe	ufiã dzanub ^h ɒjo

तालिका ३.११ आदरार्थीका तहमापदसङ्गति ।

नेपाली वचनमा रहेको तिन प्रकारका आदरार्थीहरूलाई लिएर यस उदाहरणमा देखाइएको छ । निम्न आदरार्थीमा -is, -jo जस्ता रूपहरू रहेको देखिन्छ भने मध्य आदरार्थीमा -eu, -e जस्ता रूपहरू रहेका छन् । यसरी नै उच्च आदरार्थीमा -nu b^hɒjo जस्ता रूपले छुट्याएको पाइन्छ ।

५ लिङ्गका आदरमा

लिङ्गका आधारमा पदसङ्गतिलाई यसरी हेर्न सकिन्छ ।

स्त्रीलिङ्ग	स्त्रीइत्तरलिङ्ग
-------------	------------------

siṭa ai/ ain	ram ajo
ama aunubʰjo / ain	baba ae/ aunubʰjo
b ^h ai nats ^h ʌ	bʌfɪni nats ^h e
ḍiḍi ai	ḍadzu ajo
kali keti ai	kalo gai ajo

तालिका ३.१२ लिङ्गको आधारमा पदसङ्गति ।

लिङ्गको आधारमा पदसङ्गतिलाई हेर्दा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइत्तरलिङ्गमा छुट्याएर हेरिएको छ । यस उदाहरणहरूमा पनि कतै सङ्गति र कतै असङ्गति रहेको पाइन्छ । विशेष असङ्गति रूपहरू ख-वर्गका वक्ताहरूमा असङ्गति रहेको पाइन्छ ।

६. वचनका आधारमा

वचनका आधारमा पदसङ्गतिलाई यसरी छुट्याउन सकिन्छ ।

एकवचन	बहुवचन
mʌ dzants ^h u	fɪami dzants ^h ʌũ
b ^h ai gʌjo	b ^h ai fɪʌru gʌe
gai gʌjo	gai fɪʌru gʌjo / gʌe
ruk ^h lʌtjo	ruk ^h fɪʌru lʌtje / lʌtjo
keṭa ajo	keṭa fɪʌru ae / ajo
mants ^h e auts ^h ʌ	mants ^h e fɪʌru aũts ^h n

तालिका ३.१३ वचनका आधारमा पदसङ्गति ।

वचनको आधारमा पदसङ्गतिलाई हेर्दा पनि सङ्गति र असङ्गति दुवै रूप रहेको पाइन्छ । यहाँ बहुवचन हुँदा पनि एकवचनकै क्रिया प्रयोग भएको पाइन्छ । यस विषयमा माथि नै चर्चा भएको छ ।

४. पुरुषका आधारमा

पुरुषका आधारमा पदसङ्गतिलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रथम	द्वितीय	तृतीय
mΛ aẽ	ṭimi aeu	uni ae / ain
fiami aiũ	ṭimi fiΛru aeu	ṭini fiΛru ae / autshΛ
mΛ k ^h an ts ^h u	ṭimi k ^h an ts ^h Λu	uneru k ^h an ts ^h Λn / ts ^h Λ
mΛle k ^h aẽ	ṭmi le k ^h aeu	unerle kfiæ / k ^h ajo
mΛ gΛẽ	ṭimi gΛeu	ṭini gΛe/gΛin /ṭjo gΛjo

तालिका ३.१४ पुरुषका आधारमा पदसङ्गति।

पुरुषको आधारमा पदसङ्गतिलाई हेर्दा सङ्गति र असङ्गति माझ भेद रहेको पाइन्छ। प्रथम पुरुष -e र -ũ ले छुट्याएको पाइन्छ। द्वितीय पुरुषमा -u ले छुट्याएको पाइन्छ। यसरी नै तृतीय पुरुषमा भिन्न-भिन्नै रूप रहन गएको छ। यसरी हेर्दा -e, -in, -jo, -ts^hΛ जस्ता रूपले भिन्नता ल्याएको पाइन्छ।

समग्रमा हेर्दा दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपालीमा एकै प्रकारको पदसङ्गति रहेको पाँइदैन। नेपालीमा सङ्गति र असङ्गति दुवै प्रकारका रूप रहेको पाइन्छ।

४.१० शब्दसंरचना प्रक्रिया

भाषाको शब्द बन्ने प्रक्रिया वा शब्द निर्माण गर्ने प्रक्रियालाई शब्द संरचना प्रक्रिया भनिन्छ। शब्द संरचना प्रक्रिया कुनै पनि भाषामा निरन्तर रूपमा चलने प्रक्रिया हो। शब्दहरू प्रयोगका दृष्टिले पनि भिन्न-भिन्न प्रकारका हुन्छन्। यस दृष्टिले हेर्नु हो भने अविकारी र विकारी गरी दुई प्रकारले छुट्याउन सकिन्छ।

वाक्यमा प्रयोग हुँदा लिङ्ग, वचन, कारक, निपात, कोटिकार आदि जस्ता व्याकरणिक कोटिद्वारा रूपमा परिवर्तन आउन सक्ने शब्द विकारी हो भने व्याकरणिक कोटिले रूपमा कुनै परिवर्तन आउन नसक्ने शब्द अविकारी शब्द हो।

नेपाली भाषामा चार प्रकारले शब्दको संरचना हुने गर्दछ।

१. सर्ग प्रक्रियाद्वारा
२. समासद्वारा
३. द्वित्वद्वारा
४. सन्धिद्वारा
१. सर्ग प्रक्रियाद्वारा

मूल धातु वा शब्दको अगाडि, पछाडि वा बिचमा गाँसिन आउने रूपलाई सर्ग भनिन्छ।

यसरी धातुमा गाँसिन आएको रूपले शब्दमा नयाँ प्रभाव पारेको हुन्छ। यसले अर्थमा पनि भिन्नता ल्याएको हुन्छ। नेपाली भाषामा पूर्व सर्ग, मध्य सर्ग र परसर्ग रहेको पाइन्छ।

पूर्वसर्ग	मध्यसर्ग	परसर्ग
ni + sulk Λ = nisulk Λ	n Λ + k ^h ais = k ^h ainas	madz + Λ ulo = m Λ dz Λ ul o
p Λ ra + Λ s \ddot{t} Λ = p Λ ras \ddot{t} Λ	n Λ + g Λ is = g Λ in Λ s	dzmin + dar = dzmindar
nir + asa = nirasa	n Λ + b ^h Λ nets ^h u = b ^h Λ nin Λ ts ^h u	g ^h um + Λ uro = g ^h um Λ ur o
Λ + ni \ddot{o} = Λ ni \ddot{o}	n Λ + b Λ sets ^h Λ u = b Λ sen Λ ts ^h Λ u	moto + e = mote

तालिका ३.१५ सर्ग प्रक्रिया।

यसरी नै नेपालीमा [samma], [para], [nira], [ni], [pr], [na], [bi], [be], [ga], [ku], [an], [su], [safi], [sam], [prati], [pari], [ut], [nir] आदि उपसर्ग लागेर शब्द संरचना हुन्छ। त्यसरी नै मध्यसर्गमा प्राय -न- नै लागेको पाइन्छ। परसर्गमा -अक, -अन, -आ, -इका, -इत, -ई, -उक, -त, -ति, -न, -य, -ता आदि लागेर शब्द संरचना भएको पाइन्छ।

२. समासद्वारा शब्द संरचना

दुई वा दुईभन्दा अधिक शब्दहरू मिली एकै शब्द बन्ने शब्द संरचना प्रक्रियालाई समास भनिन्छ। समासद्वारा संरचित शब्दलाई समास शब्द भनिएको पाइन्छ।

(१७९) sani + nani = sannani

सानी + नानी = सान्नी ।

(१८०) dadzu + ra + b^hai = dadzub^hai

दाजु + र + भाई = दाजुभाई ।

(१८१) nilo + dam = nildam

निलो + डाम = निलडाम

(१८२) wari + ra + pari = waripari

वारि + र + पारि = पारिपारि ।

यसरी विभिन्न शब्दहरू जोडिएर पनि एउटा शब्द संरचना हुन सक्दछ। तर धेरै शब्दले बोकेको अर्थ संरचित शब्दले पनि दिन सक्छ। नेपालीमा उल्लिखित सबै समासको चर्चा नगरी साधारणतः शब्द निर्माण प्रक्रियालाई मात्र यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

३. द्वित्वद्वारा शब्द संरचना

एउटै शब्दलाई दोहर्याएर नयाँ शब्द संरचना गर्ने प्रक्रियालाई द्वित्व भनिन्छ। यसलाई पुनरुक्ति पनि भनिएको पाइन्छ। नेपाली भाषामा द्वित्व शब्द निर्माण प्रक्रियालाई तिन भागमा लिएर हेर्न सकिन्छ।

क. पूर्ण द्वित्व

ख. आंशिक द्वित्व

ग. अपरिवर्तित द्वित्व

क. पूर्ण द्वित्व

शब्द संरचना प्रक्रियामा कुनै शब्द पूर्ण रूपले दोहोर्याएर नयाँ शब्द संरचना गर्ने प्रक्रियालाई पूर्ण द्वित्व भनिन्छ। नेपालीमा पाइने अधिकांश अनुकरण शब्दहरू पूर्णद्वित्वले बनेको हुन्छ। उदाहरणको -

सल सल = सलसल्

पिल पिल = पिल्लिल्

भक भक = भक्भक्

ग्वाम ग्वाम = ग्वाम्ग्वाम् आदि।

यसरी नै कुनै शब्द द्वित्व हुँदा निपातको पनि आगमन भएको पाइन्छ। उदाहरण

घर + ऐ + घर = घरैघर (अकारको स्थानमा ऐकार)

घर + घर + ऐ = घरघरै (अकारको स्थानमा ऐकार)

रातो + ऐ + रातो = रातैरातो (ओकारको स्थानमा ऐकार)

दिन + दिन + ऐ = दिन्दिनै (अकारको स्थानमा ऐकार) आदि।

ख. आंशिक द्वित्व

शब्द संरचना प्रक्रियामा शब्दको पुरै अंश नदोहो-न्याएर केही अंश मात्र दोहोरिए आंशिक द्वित्व भनिन्छ। जस्तै -

सानो + सानो = सासानो

आफ्नो + आफ्नो = आआफ्नो

ठुलो + ठुलो = ठुलठुलो

तातो + तातो = तात्तातो आदि।

ग. अपरिवर्तित द्वित्व

शब्द संरचना प्रक्रियामा ध्वनि परिवर्तन सहित शब्दको पुनरावृत्ति हुनुलाई अपरिवर्तित द्वित्व भनिन्छ। यस प्रक्रियामा व्यञ्जन परिवर्तन तथा स्वरको लोप हुने गर्दछ। जस्तै -

भात + भात = भातसात

पालो + पालो = आलोपालो

झुटो + झुटो = झुटमुट

बाउ + बाउ = बाउसाउ आदि।

यसरी परिवर्तित रूपमा शब्द सुरूको ध्वनि पनि परिवर्तन हुने गर्छ भने शब्दमा भने सुरूको व्यञ्जन लोप भएको देखिन्छ।

४. सन्धिद्वारा शब्द संरचना प्रक्रिया

छेवैमा रहेको दुई ध्वनिका बिच मेल हुने प्रक्रियालाई सन्धि भनिन्छ। शब्द संरचना क्रममा घटित हुने प्रक्रिया सन्धि हो। सन्धि भएर बनेका शब्द संरचना प्रक्रियालाई देखाउँदा विग्रह नगरी नहुने देखिन्छ। दुई स्वर तथा व्यञ्जन वर्णकाबीच सन्धि हुँदा अर्को स्वर वा व्यञ्जन वर्ण बनिने गर्छ।

सन्धिलाई दुई प्रकारले छुट्याउन सकिन्छ स्वर सन्धि र व्यञ्जन सन्धि।

स्वरसँग स्वर नै मिलेर बन्ने सन्धिलाई स्वर सन्धि भनिन्छ। जस्तै-

विद्या + अर्थी = विद्यार्थी

दश + अवतार = दशावतार

हिम + आलय = हिमालय

रवी + इन्द्र = रवीन्द्र आदि।

व्यञ्जन वर्णसँग व्यञ्जन वर्ण नै मिलेर बनिने सन्धि व्यञ्जन सन्धि हो। जस्तै -

सम् कल्प सङ्कल्प

सम् + योग = संयोग

सम् + हार = संहार

उत् + नति = उन्नति

उत् + देश्य = उद्देश्य आदि।

४.११ निष्कर्ष

दार्जिलिङ-सिक्किमको सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको नेपाली भाषाको फाई-फिचर अर्थात पुरुष, वचन, लिङ्गमा विभिन्न भेदहरू रहेका पाइन्छ। नेपाली भाषामा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष गरी तिन प्रकारका पुरुषको वर्णन पाइन्छ। उच्च, मध्य र निम्न आदरार्थीको आधारमा द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषलाई छुट्याउन सकिन्छ। यसरी छुट्याएर हेर्दा वक्ता नुरूप विभिन्न रूपहरू रहेको पाइन्छ। नेपाली वचनमा पनि दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपालमा एकवचन र बहुवचन रहेको पाइन्छ भने कतिपय वक्ताहरूकोमा एकवचन रहेक शब्दहरूमा बहुवचनीय क्रिया र बहुवचन रहेको शब्दहरूमा एकवचनीय क्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ। नेपालीको लिङ्गमा पनि विभिन्न भेद रहेको देखिन्छ। प्रायजसो वक्ताहरूकोमा नेपालीमा लिङ्ग नरहेको पाइन्छ जसलाई यस अध्ययनमा ख-वर्ग अन्तर्गत राखेको छ। निकटवर्ती र दूरवर्ती गरी नेपालीमा दुई प्रकारको आयाम पनि पाइएको छ। यसरी नै भूत र अभूतकाल गरी नेपालीमा दुई प्रकारको काल पाइन्छ। सम्पन्न र असम्पन्न गरी पक्षलाई अध्ययन गरिएको छ भने नेपालीमा ९ प्रकारका भावको पनि चर्चा यस अध्ययनमा गरिएको छ। नेपालीमा रहेको ११ किसिमका कारक चिन्हाउँदै सम्बन्धपरक संज्ञाको पनि यस अध्ययनमा चर्चा गरिएको छ।

दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषाको पदसङ्गितलाई ६ वटा आधारमा अध्ययन गरिएको छ भने नेपाली विशेषण, कोटिकार र निपातको पनि यस अध्यायमा चर्चा गरिएको छ। नेपाली शब्द संरचना प्रक्रियालाई देखाउँदै विभिन्न प्रकारका संरचना पद्धति देखाउने प्रयास यस अध्यायमा गरिएको छ।

पाँचौं अध्याय

५. निष्कर्ष

विश्वका धेरै भाषाहरू आज लुप्तप्रायः भइरहेका छन्। यूनेस्कोको अध्ययनअनुसार दस हजारभन्दा धेरै भाषाहरूका एक हजारभन्दा कमि भाषिक वक्ता रहेका छन्। भारतमा पनि धेरै भाषाहरू हराइसकेका छन्। यस्ता भाषाहरूको अध्ययन आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले गर्दछ। नेपाली भाषाको पुस्तानान्तरण प्रक्रिया प्रबल भए तापनि आधुनिक तकनीकीको क्षेत्रमा लुप्तप्रायः नै पाइन्छ। नेपालको राष्ट्र भाषा एवं भारतीय संवैधानिक मान्यता प्राप्त तथा दार्जिलिङ-सिक्किमको सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रचलित छ। नेपाली भाषा विश्वका अन्य क्षेत्र अमेरिका, युरोप, अफ्रिका, अस्ट्रेलिया र एसियाई देसहरूमा पनि नेपाली जातिको विस्तारसितै फैलिएको छ। यस भाषाको प्रयोग विशेष गरी बाहुन, छेत्री, राई, लिम्बु, मगर, सुनुवार, थामी, नेवार, माझी, भुजेल, कामी, दमाई, भोटे, लाप्चे आदि समुदायका वक्ताहरूले बोल्ने गरेको पाइन्छ। राई, लिम्बु, भुजेल, थामी, नेवार जातिगोष्ठीका भाषा आ-आफ्नै भए तापनि सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली भाषालाई स्वीकार गरेको पिन्छ। यी भाषाका धेरैजसो वक्ताले आफ्नो मातृभाषा प्रयोग नगरेर नेपालीलाई नै मातृभाषाको रूपमा ग्रहण गरिसकेको पाइन्छ।

कुनै वस्तु अर्को कुनै वस्तुसँग ठोकिए त्यहाँबाट ध्वनि निस्कन्छ। तर भाषिक ध्वनि फोक्सोबाट निस्कने श्वास विभिन्न उच्चारण अवयव र उच्चारण प्रयत्नहरूको सहायताले उच्चारण हुने गर्दछ। त्यही उच्चारित भाषिक ध्वनिलाई वर्ण भनिन्छ। वर्ण दुई प्रकारको हुन्छ, स्वर वर्ण र व्यञ्जन वर्ण। स्वर वर्णलाई एक स्वर र द्विस्वर गरी छुट्टयाएर अध्ययन गर्ने गरिन्छ। व्यञ्जन वर्णलाई पनि उच्चारण अवयव र प्रयत्नको आधारमा भेद गरी अध्ययन गरिन्छ। नेपालीमा ६ स्वरवर्ण, १० द्विस्वर वर्ण र व्यञ्जन वर्णमा २२ 'वर्ण' र ३ 'संवर्ण' रहेको यस अध्ययनमा पुष्टि भएको छ। एकै श्वास

प्रभावमा उच्चारण हुने ध्वनि समूहलाई 'अक्षर' भनिन्छ। अक्षरलाई उच्चारणको आधारमा नभएर संरचनाको आधारमा अध्ययन गर्ने गरिन्छ। नेपालीमा अक्षर एकाक्षरीदेखि पञ्चाक्षरीसम्म रहेको पाइएको छ। मुक्त र बन्द गरी नेपालीमा दुवै अक्षर प्राप्त भएको छ।

यस लघुशोध प्रबन्धमा दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषाको क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई वर्गमा छुट्याएर अध्ययन गरिएको छ। क-वर्ग अन्तर्गत ती वक्ताका ध्वनिहरूलाई लिएको छ जसकोमा लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिमा भेद देखिन्छ। यसरी नै ख-वर्गका वक्ताहरूमा कुनै पनि लिङ्ग, वचन आदि भेद रहेको पाइँदैन। समग्रमा हेर्दा नेपाली भाषामा तिन पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय), दुई वचन (एकवचन र बहुवचन) अनि दुई प्रकारको लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइत्तरलिङ्ग) रहेको पाइन्छ। वचनको अध्ययन गर्दा आदरार्थीको आधारमा पनि छुट्याएर हेरिएको छ। दार्जिलिङ-सिक्किमका नेपाली वक्ताहरू आधाभन्दा बेसी ख-वर्गमा रहेको यस अध्ययनमा पाइएको छ। पदसङ्गतिको आधारमा हेर्दा पुरुष वचन र लिङ्गको भेदमा फरक नरहेको पाइन्छ।

यसरी नै नेपाली भाषाको अभिलक्षणलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। भाषिक अभिलक्षण भन्नाले एक वचन, दुईवचन, बहुवचन, पुरुषमा- प्रथम, द्वितीय र तृतीय, कालमा भूत र अभूतकालको अध्ययन गर्ने पद्धति हो। वर्णनात्मक भाषाविज्ञानमा अभिलक्षणले तथ्यको सैद्धान्तिक र तुलनात्मक आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। अभिलक्षण सूची (feature inventory)²¹-मा विकारी शब्दहरूको रूपमा विविधता पाइन्छ। यी विविध रूपहरू कुनै अर्थमा प्रकार्यसित सम्बन्धित हुन्छन्। ती विविध रूपले अर्थमा जुन प्रकार्य गर्दछ त्यसलाई नै 'अभिलक्षण' भनिन्छ। भाषिक अभिलक्षण विभिन्न व्याकरणिक तहसित सम्बन्धित भएको पाइन्छ। यी अभिलक्षणहरू विभिन्न भाषिक तहसित

²¹ <http://www.grammaticalfeatures.net/> (१७/०९/२०१५)

सम्बन्धित भएकाले ती तहअन्तर्गत अभिलक्षणहरूको अध्ययन गर्ने गरिन्छ। रूप वाक्यात्मक अभिलक्षण (MERPHO SINTATIC FEATURE)²² त्यो अभिलक्षण हो, जसको रूपसँग सम्बन्ध हुन्छ। जस्तै फाई-फिचरको सम्बन्ध पदसङ्गितिसँग रहेको पाइन्छ। यसैले फाई-फिचरलाई रूपतात्विक अभिलक्षण पनि भनिएको छ। कुनै अभिलक्षणहरूको सम्बन्ध रूपसँग नभएर अर्थसँग रहेको हुन्छ। त्यस्ता अभिलक्षणलाई आर्थिक अभिलक्षण (MERPHOSINTATIC FEATURE)²³ भनिन्छ। जस्तै, काल- कालको अध्ययन गर्दा त्यसको अर्थसँग सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। अभिलक्षणलाई महत्तको समूच्यले व्यक्त गर्छ र त्यसकै आधारमा अभिलक्षणको अध्ययन गर्न सकिन्छ। उदाहरणको निम्ति कुनै भाषामा वचन भेद छ भन्ने पुष्टि तब मात्र हुन्छ जब त्यस भाषामा एकवचन, दुईवचन, बहुवचन आदिमा रूपको भेद पाइन्छ। त्यसर्थ अभिलक्षणको ती गुणले महत्त्वको समूच्यले व्यतिरेकीको वितरण गरेको पाइन्छ। यस अध्ययनका लागि किबोर्ड (KEYBORD २००८) र किबोर्ड (KEY BORD २०१४) लाई आधार बनाएर नेपालीको रूपतात्विक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। नेपालीमा पाइएका अभिलक्षण महत्तालाई तल तालिकामा राखिएको छ।

अभिलक्षण	महत्ता (VALUE)		
पुरुष	प्रथम पुरुष [1P]	द्वितीय पुरुष [2P]	तृतीय पुरुष [3P]
वचन	एकवचन [SG]	बहुवचन [PL]	
लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग [FEM]	स्त्रीइत्तरलिङ्ग MAS]	
आदरार्थी	उच्च आदरार्थी [HIGH HON]	मध्य आदरार्थी [MID HON]	निम्न आदरार्थी [LOW HON]

²² [http://www.grammaticalfeatures.net/\(१७/०१/२०१५\)](http://www.grammaticalfeatures.net/(१७/०१/२०१५))

²³ [http://www.grammaticalfeatures.net/\(१७/०१/२०१५\)](http://www.grammaticalfeatures.net/(१७/०१/२०१५))

आयाम	निकटवर्ती (PROX)	दूरवर्ती (DISTAL)	
------	------------------	-------------------	--

तालिका ५.१ अभिलक्षणको महत्ता।

नेपालीको फाई-फिचर

रूपतात्त्विक अभिलक्षण

रूप आर्थिक अभिलक्षण

पुरुष
आदर
वचन
लिङ्ग
कारक

काल
पक्ष
भाव
कर्मत्व
आयाम
सङ्गति

तालिका ५.२ स्रोत - [http://www.grammaticalfeatures.net/\(१७/०१/२०१५\)](http://www.grammaticalfeatures.net/(१७/०१/२०१५))

माथिको तालिकामा वर्णित नेपालीमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष रहेको पाइन्छ। नेपालीमा एकवचन र दुईवचन गरी दुई प्रकारको वचन पाइन्छ भने लिङ्गलाई पनि स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइत्तर लिङ्ग गरी दुई भेदमा राख्न सकिन्छ। नेपालीमा ११ प्रकारका कारकहरू पाइएका छन्। रूपआर्थिक अभिलक्षणअन्तर्गत नेपालीमा तिन प्रकारको आदरार्थी रूप देखिएको छ। भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको काल, सम्पन्न र असम्पन्न गरी दुई प्रकारको पक्ष नेपालीमा पाइन्छ। ७ प्रकारको भाव पनि नेपालीमा रहेको पाइन्छ। नजिक र टाढा बुझाउने दुई आयाम नेपालीमा देखिएको छ भने सङ्गति र असङ्गति गरी दुई प्रकारको पदसङ्गति पनि नेपालीमा पाइएको छ।

नेपालीमा कारकको अध्ययन गर्दा स्थान सम्बन्धी (spatial) र अस्थान सम्बन्धी (NON SPATIAL) गरी छुट्याउन सकिन्छ। स्थान सम्बन्धी भन्नाले जुन कारकले स्थान

विशेषलाई बुझाउँदछ । जस्तै – बाट, सम्म, मा इत्यादि । अन्यले भने स्थानलाई बुझाएको हुँदैन ।

Spialial : LOC, ABL, ETC]

[Non Spialial : ERG, NOM, ACC, INST,DAT, GEN , ETC]

पदसङ्गतिको अध्ययनको विश्लेषण गर्दा नेपाली भाषामा सङ्गति र असङ्गति रहेको पाइन्छ ।

उदाहरणको निम्ति-

१. Λdzar gΛi

रीना बजार गई ।

Λdzar gΛjo

राम बजार गयो ।

२. Λdzar gΛjo

हरि बजार गयो

Λdzar gΛjo

गीता बजार गयो ।

माथिका उदाहरण १ मा लिङ्गमा परिवर्तन हुँदा क्रियामा पनि परिवर्तन भएको छ । तसर्थ लिङ्गको पदसङ्गति क्रियासँग रहेको देखिन्छ । यसरी नै उदाहरण २ मा लिङ्गमा परिवर्तन भए पनि क्रियामा पदसङ्गतिको परिवर्तन भएको देखिँदैन । यसैले यस प्रकारको पद्धति असङ्गति भनिन्छ ।

यसरी नै नेपाली भाषाको एउटा उदाहरणलाई लिएर त्यसको अभिलक्षण हेर्न सकिन्छ।

i - duita - kali ketifhΛru aũts^hΛ
| | | | |
[3P.SG.DIM] [3P.PL.MAS] [3P.SG.FEM.ADJ] [3P.PL.FEM] [3P.SG.MAS.PAST]

माथिको उदाहरणमा लिङ्ग र वचनमा सङ्गति नरहेको देखिन्छ यसैले नेपाली भाषाका क-वर्गीय वक्ताहरूमा सङ्गति नरहेको देखिन्छ।

कुनै पनि भाषिक एकाई (रूपशब्द र पद) मा एकै प्रकारको रूपतात्विक अभिलक्षण दुई भन्दा धेरै वाक्यहरू अर्थ भेद नभई प्रकट भए वाक्यात्मकलाई द्वित्व भनिन्छ (बारविज २०१३)। वाक्यात्मक द्वित्वलाई प्राकृतिक मानव भाषाको गुण मानिएको छ। डच, इटालियन, हिन्दी आदि भाषाहरूमा यस प्रकारको वाक्यात्मक द्वित्व पाइन्छ। यस प्रकारको भाषिक तथ्यहरू विभिन्न रूपमा पाइन्छ।

१. पूर्ण र आंशिक
२. वैकल्पिक र अनिवार्य
३. प्रकार्य र शाब्दिक द्वित्व
४. निकट र दूरवर्ती
५. देखावटी र वास्तविक
६. क्षेत्रीय र सम्भाषणीय।

यसको सैद्धान्तिक भाषाविज्ञानमा ठूलो प्रभाव रहेको देखिन्छ। यस प्रक्रियाको पछि वाक्य, मानसिक व्याकरण, ज्ञान, सरीर, समाज आदिका कारणले भाषामा यस्ता प्रक्रिया पाइन्छ भन्ने मत देखिन्छ।

यस अध्ययनमा के देखिन्छ भने दार्जिलिङ-सिक्किमका नेपाली वक्ताहरूमा एकै प्रकारको रूप पाइँदैन। यसको आधारले नेपालीमा लिङ्गमा भेद कुनै वक्तामा रहेको र कुनै वक्तामा नरहेको पाइन्छ। नेपालीमा ११ प्रकारका कारक पाइन्छ भन्ने चर्चा माथि नै भइसकेको छ। त्यसरी नै नेपालीमा पदसङ्गतिमा पनि भिन्न-भिन्न रूप देखा पर्छ। कुनै वक्ताको बोलीमा पदसङ्गित रहेको र कुनै वक्ताको बोलीमा पदसङ्गति नरहेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा नेपालीमा सम्बन्धपरक संज्ञा रहेको कुरा देखाउने प्रयास गरिएको छ।

यस शोधकार्य तयार गर्दा सीमित समय भएकाले आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको आधारमा दार्जिलिङ सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषाको पूर्ण अध्ययन हुन सकेको छैन। भविष्यमा आउने शोधार्थीहरूले यस कार्यलाई बढउन सकिन्छ।

यस शोधकार्यका निम्नलिखित प्राप्तिहरू रहेका छन्-

१. दार्जिलिङ-सिक्किममा सम्पर्कको रूपमा प्रयोग हुने नेपाली भाषामा न्यूनतम युग्मको आधारमा २२ वरण र ३ संवर्ण पाइएन्छ। यसरी नै ६ स्वरवर्ण र १० दुई स्वरवर्ण पनि पाइएन्छ। ध्वनिविज्ञानको आधारमा नेपाली भाषामा एकदेखि पाँच अक्षरसम्म पाइएको छ।

२. प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष गरी तिनवटै पुरुषको प्रयोग दार्जिलिङ-सिक्किम क्षेत्रमा पाइए तापनि भाषिक वक्ताअनुरूप वचनमा भिन्नता पाइन्छ। क-वर्गका भाषिक वक्ताले $m\Delta$ ध्वनिको प्रयोग गर्दछन् भने ख-वर्गका वक्ताहरूमा mo ध्वनिको प्रयोग पाइन्छ। यसरी नै बहुवचनमा पनि भिन्नता देखिन्छ। जस्तै,

वर्ग	पुरुष	एकवचन	बहुवचन
क	प्रथम	$m\Delta$	fiami
ख	प्रथम	mo	fiameru

क	द्वितीय	ʈɹ̥	ʈimeru
ख	द्वितीय	ʈõ	ʈõɦɹu
क	तृतीय	uni	unihɹu
ख	तृतीय	u	uneru

तालिका ५.३ ।

यसरी नै पुरुषलाई उच्च, मध्य र निम्न गरी तिन प्रकारका रहेको पाइन्छ।

३. दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपालीमा एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारको वचन पाइन्छ। माथिको उदाहरणमा यसलाई देखाइएको छ।

४. दार्जिलिङ-सिक्किमको नेपालीमा लिङ्गमा धेरै भिन्नता पाइन्छ। यस अध्ययनमा क-वर्ग र ख-वर्ग गरी छुट्याएर अध्ययन गरिएको छ। क-वर्गका वक्ताहरूमा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइत्तरलिङ्ग गरी दुई प्रकारको भिन्नता पाइन्छ भने ख-वर्गका वक्ताहरूमा लिङ्गमा कुनै पनि भिन्नता रहेको पाइँदैन। जस्तै-

वर्ग	स्त्रीलिङ्ग	स्त्रीइत्तरलिङ्ग
क	siṭa ai	ram ajo
ख	sita ajo	ram ajo
क	ama ain	baba ae
ख	ama ajo	bau ajo

तालिका ५.४ ।

५. यस अध्ययनमा नेपालीमा दुई काल रहेको पाइएको छ- भूतकाल र अभूतकाल। यसरी नै सम्पन्न पक्ष र असम्पन्न पक्ष गरी दुई प्रकारका पक्ष नेपालीमा रहेका छन्। नेपालीमा सामानार्थक भाव, प्रश्नार्थक भाव, आज्ञार्थक भाव, इच्छार्थक भाव, सम्भावनार्थक

भाव, अनुमेयार्थक भाव, दायित्वार्थक भाव, सङ्केरार्थक भाव गरी आठ प्रकारका भाव पाइएको छ।

६. दार्जिलिङ सिक्किममा सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको नेपाली भाषामा सरल र तिर्यक गरी दुई प्रकारका कारक पाइन्छ। तिर्यक कारक अन्तर्गत ११ प्रकारका कारक पाइन्छ। जसलाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तिर्यक कारक	प्रत्यय	उदाहरण
ऊर्जावत	le	ʃarale b ^h aʃ k ^h ants ^h ʌ
करण	le	fiawa le ruk ^h b ^h ätsjo
सम्प्रदान	lai	ramle siʃalai kutjo
कर्म	lai	ɖadzule b ^h ailai rʌ mʌlai rumal ɖijo
अपादान	ɖek ^h i, bata	skulɖek ^h i ketafɪru ajo
मार्ग	bata, fiɖɪ	uni kolkata fiɖɪ ain
लक्ष्य	samma, ʃirʌ	mo skulsamma dzants ^h u
अधिकरण	ma	uskoma kiʃab ts ^h ʌ
अंशार्थी	ma	ɖin fiɪruma aiʃʌbar ramro fio
सम्बन्ध	ko, ka, ki, ro, ra, ri	ramki ama bimar ts ^h in
सम्बोधन	o, oe	oe jã aidza

तालिका ५.५।

७. दार्जिलिङ- सिक्किमको नेपाली भाषामा माथि, तल, वर, पर, अघाडि, पछाडी जस्ता सम्बन्धपरक संज्ञा पनि पाइन्छ।

द. नेपालीमा सङ्गति र असङ्गति गरी दुई प्रकारको पदसङ्गति पाइन्छ। जसलाई नाम र क्रियाबीचको सम्बन्ध, कोटिकार र नामको सम्बन्ध, लिङ्ग र क्रियाको सम्बन्ध, विशेषण र नामको सम्बन्ध आदिका आधारमा छुट्याएर अध्ययन गरिएको छ।

सन्दर्भ सामाग्री सूची

क) नेपाली

१. अर्याल, बलराम, सन् २००६. नेपाली भाषाको रूप व्याकरण, काठमाडौं: शिसम प्रकाशन प्रा.लि.।
२. अधिकारी, हेमङ्गराज, सन् २०११. प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण, ललितपुर ; साझा प्रकाशन।
३. आचार्य, शिवराज, सन् १९७४. नेपाली वर्णोच्चारण शिक्षा, काठमाण्डौ ; साझा प्रकाशन।
४. गिरी, जीवेन्द्रदेव, सन् २००३. भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका, काणमाडौं ; एकता प्रकाशन।
५. गौतम, देवीप्रसाद, सन् १९९२. नेपाली भाषा परिचय, ललितपुर ; साझा प्रकाशन।
६. ताडाति, जार्ज, (सम्पा.) सन् २००९. दार्जीलिङको नेपालीभाषी समुदाय सांस्कृतिक र भाषिक संक्रमण, दिल्ली ; साहित्य अकादमी।
७. नेपाल, घनश्याम अनि कविता लामा, सन् २००६. माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, सिलगढी ; एकता बुक्स हाउस।
८. नेपाल, घनश्याम, सन् २००९. नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास, सिलगढी; एकता बुक्स हाउस।
९. न्यौपाने, टंकप्रसाद, सन् २००४. भाषाविज्ञानको रूपरेखा, धरान ; एनबीडी प्रकाशन।
१०. न्यौपाने, टंकप्रसाद र अन्य, सन् २०१०. भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त, काठमाण्डौ ; विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

११. पोखरेल, बालकृष्ण, सन् २०१०. *पाँच सय वर्ष*, ललितपुर ; साझा प्रकाशन।
१२. पोखरेल, माधव, सन् १९९९. *नेपाली वाक्य व्याकरण*, नेपाल ; काठमाण्डौ, एकता बुक्स।
१३. पौड्याल, महानन्द, *विचरण आफ्नै क्षितिज भित्र*, तादोड गान्तोक ; एस.सी.एस पब्लिकेशन।
१४. प्रधान, कुमार, सन् २०१०. *पहिलो पहर*, ललितपुर ; साझा प्रकाशन।
१५. यादव, योगेन्द्र प्रसाद अनि भिम नारायण रेग्मी, सन् २००२. *भाषा विज्ञान*, कीर्तिपुर ; न्यू हरी बुक्स इन्टर प्राइजेस।
१६. रेग्मी, चुडामणि उपाध्याय, सन् १९९०. *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, काठमाण्डौ ; साझा प्रकाशन।
१७. रेग्मी, दानराज, सन् २०११. *भुजेल भाषाको व्याकरण*, काठमाण्डौ ; भुजेल समाज सेवा समिति।
१८. सिजापति, रामविक्रम, सन् १९९७. *भाषा शिक्षा*, पुलचोक ; साझा प्रकाशन।
१९. शर्मा, शिवराज, सन् २००९. *नेपाली वर्णमालाका वरणहरू र मेरा अन्य लेख*, दार्जीलिङ ; श्रीराज प्रकाशन।

ख) हिन्दी

१. शर्मा, राजमणि, सन् २००९. *आधुनिक भाषा-विज्ञान*, वराणसी ; वाणी प्रकाशन।

ग) अङ्ग्रेजी

१. Evans, Nicholas, 2010. *Dying Words Endangered Languages and What They Have to Tell Us*, U.K : black well A John Wiley & Sons, Ltd., Publication.

२. Dahal, Ballahbmani, 1974. *A DESCRIPTION OF NEPALILITERARY AND COLLOQUIAL*, PHD Thesis, Poona University.
३. Das, A.R. 1995. *Socio-linguistic Survey of the Darjeeling Himalayan Area*. In Raha, M. K. (ed.), *The People of the Himalyas*. 305-330. Calcutta: Anthropological Society of India. 305-330.
४. Rai, Novel K and others (edit), 2007. *Recent studies in Nepali Linguistics*, Nepal, linguistic Society of Nepal Kirtipur, Kathmandu.

घ) साहित्यिक पत्रिका

१. दाहाल, मोहन पी, (सम्पा) सन् २०१४. *नेपाली अकादमी जर्नल नेपाली भाषा साहित्य र संस्कृतिको अनुसन्धानमुलक अर्धवार्षिक बाषा अङ्क, उत्तर बङ्क विश्वविद्यालय ; नेपाली विभाग, अङ्क १०, मार्च २०१४।*

ङ) विद्युतीय समाग्री

१. <http://csli-publication.stanford.edu/> (8 /11/ 2014)
२. [en.Wikipediya.org/wiki/Relational noun](http://en.Wikipediya.org/wiki/Relational_noun) (17/08/2014)
३. [www.glotopedia.org/index.php/relation noun](http://www.glotopedia.org/index.php/relation_noun) (17/08/2014)
४. <http://www.grammaticalfeatures.net/> (17/01/2015)
५. <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas> (8/07/2014)
६. <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/> (8/07 2014)
७. http://www.unierfurt.de/sprachwissenschaft/personal/lehmann/CL_Publ/IMG.PDF (7/07 2014)
८. <http://www.features.surrey.ac.uk/inventory.html> (12/01/2015)
९. http://www.cs.cmu.edu/~max/mainpage_files/heilman-collins-callan-eskenazi-HLT07.pdf (28/12/2014)
१०. <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php> (8/11/2014)
११. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/number.html>. (12/01/2015)
१२. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/person.html>. (12/01/2015)
१३. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/case.html>. (12/01/2015)
१४. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/tense.html>. (12/01/2015)
१५. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/aspect.html>. (12/01/2015)

१६. <http://www.lingref.com/cpp/wccfl/26/paper1658.pdf> (13/02/2015)

१७. http://hi.wikipedia.org/wiki/पहाड़ी_भाषाएँ

परिशिष्ट

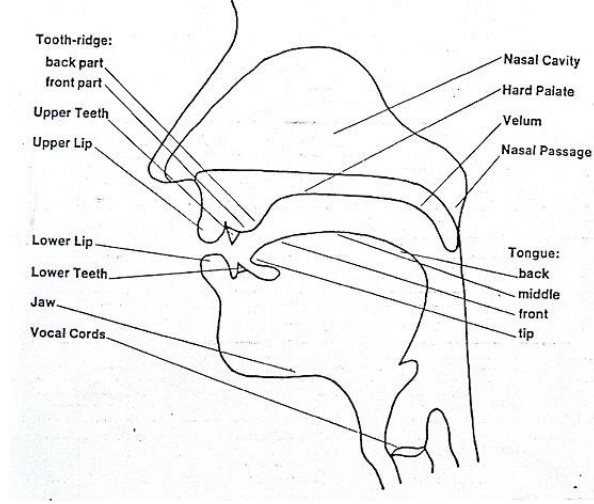


परिशिष्ट १— दार्जिलिङको मानचित्र। स्रोत -



परिशिष्ट-सिक्किमको मानचित्र। स्रोत २-

उच्चारण अवयव



परिशिष्ट ३ उच्चारण अवयव। स्रोत —

नेपाली मातृभाषाका वक्ताहरू

मातृभाषा	भारत/राज्य/ संघशासित राज्य	वक्ता	पुरुष	महिला	ग्रामीण क्षेत्र	शहरी क्षेत्र
नेपाली	भारत	२,८६७,९२२	१,५३२,६५१	१,३३५,२७१	२,१२७,७९५	७४०,१२७
	पश्चिम बङ्गाल	१,०२२,६८३	५१४,५७७	५०८,१०६	७७६,२२५	२४६,४५८
	असम	५६४,७३४	२९३,०९१	२७१,६४३	५०३,०१३	६१,७२१
	सिक्किम	३३८,६०३	१७४,०६६	१६४,५३७	३०७,५४२	३१,०६१
	उत्तर प्रदेश	२६३,९३५	१४५,०७३	११८,८६२	२०४,३४३	५९,५९२
	अरुणाचल प्रदेश	९४,८९५	५२,२६४	४२,६३१	७०,१६७	२४,७२८
	उत्तराञ्चल	९१,०३२	५४,६४८	३६,३८४	५८,०५२	३२,९८०
	हिमाचल प्रदेश	७०,०१३	४२,२३२	२७,७८१	५७,४२७	१२,५८६
	महाराष्ट्र	६३,२६३	४०,९१८	२२,३४५	७,२४६	५६,०१७
	मेघालय	५२,१५४	२८,३८५	२३,७६९	२१,०९५	३१,०५९

	मणिपुर	४५,९९५	२४,५३६	२१,४५९	४१,७६०	४,२३५
	दिल्ली#	४४,२९५	२७,९५३	१६,३४२	३,०३२	४१,२६३
	नागाल्यान्ड	३४,२०५	१९,३३६	१४,८६९	१९,९३८	१४,२६७
	हरियाणा	२०,३४२	१३,८८९	६,४५३	८,३८३	११,९५९
	पञ्जाव	१९,७६७	१३,३२२	६,४४५	७,५४५	१२,२२२
	झारखण्ड	१७,१७६	९,४७८	७,६९८	१,९२९	१५,२४७

परिशिष्ट 14 स्रोत - http://www.censusindia.gov.in/2011-documents/lsi/LSI_Sikkim_Part%20-II/Chapter_II.pdf